
Євген ЗАХАРОВ

**ЧИ МОЖНА
КВАЛІФІКУВАТИ ГОЛОДОМОР
1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ТА НА КУБАНІ
ЯК ГЕНОЦИД?**

**ХАРКІВ
«ПРАВА ЛЮДИНИ»
2015**

УДК 94(477+470.62):341.485]“1932/1933”=161.2
ББК 63.3(4Укр)615-4+63.3(2Рос)615-4
3-38

Видання друге,
виправлене та доповнене

Художник-оформлювач
Б. Є. Захаров

Це видання друкується
за фінансової підтримки Уряду Швеції.
Погляди та інтерпретації, представлені у цій публікації,
не обов'язково відображають погляди Уряду Швеції

Захаров Є. Ю.
3-38 **Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид?** Видання друге, виправлене та доповнене / ГО «Харківська правозахисна група»; художн.-оформлювач Б. Є. Захаров. — Харків: ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ», 2015. — 52 с.

ISBN 978-617-7266-14-2

У цьому тексті зроблена спроба довести, що Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані має ознаки злочину проти людяності та геноциду.

УДК 94(477+470.62):341.485]“1932/1933”=161.2
ББК 63.3(4Укр)615-4+63.3(2Рос)615-4

ISBN 978-617-7266-14-2

© С. Ю. Захаров, 2015
© Б. Є. Захаров, художнє оформлення, 2015

ВИЗНАЧЕННЯ ЗЛОЧИНУ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ І ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ

Відповідно до п. 1 статті 7 Римського статуту Міжнародного кримінального суду (далі — РС МКС) від 17 липня 1998 року «злочин проти людяності»:

«означає будь-яке із наступних діянь, які здійснюються в межах широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб, якщо такий напад здійснюється свідомо:

- а) вбивство;*
- б) знищення;*
- в) поневолення;*
- г) депортація або насильницьке переміщення населення;*
- д) вміщення до в'язниці або інше жорстоке позбавлення фізичної свободи у порушення основоположних норм міжнародного права;*
- е) катування;*
- є) зґвалтування, оборнення в сексуальне рабство, примус до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація або будь-які інші форми сексуального насильства порівнянної тяжкості;*
- ж) переслідування будь-якої ідентифікованої групи або спільноти за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, ґендерними, як це визначено в п. 3, або іншими мотивами, які повсюдно визнані неприпустимими згідно із міжнародним правом, у зв'язку з будь-якими діяннями, вказаними в даному пункті, або будь-якими злочинами, які підпадають під юрисдикцію Суду;*
- з) насильницьке зникнення людей;*
- і) злочин апартеїду;*
- ї) інші нелюдські діяння аналогічного характеру, які полягають в умисному спричиненні сильних страждань або серйозних тілесних ушкоджень або завдання серйозної шкоди психічному або фізичному здоров'ю.»*

Згідно з п. 2 статті 7 РС МКС

«для цілей п. 1 статті 7:

a) ...

b) «знищення» включає навмисне створення умов життя, зокрема, позбавлення доступу до продуктів харчування і ліків, розрахованих на те, щоб знищити частину населення;

...»

Конвенція ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» (далі — Конвенція) була ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 року в Парижі і набула чинності 12 січня 1951 року. Ратифікована Президією Верховної Ради СРСР 18 березня 1954 року.

Відповідно до статті 6 РС МКС та статті II Конвенції геноцид визначається як:

«наступні дії, вчинені з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку:

a) вбивство членів такої групи;

b) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;

c) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її;

d) заходи, розраховані на недопущення дітонародження в середовищі такої групи;

e) насильницька передача дітей із однієї групи в іншу.»

Згідно із статтею 3 Конвенції караними є наступні діяння:

«a) геноцид;

b) змова з метою вчинення геноциду;

c) пряме або публічне підбурювання до вчинення геноциду;

d) замах на вчинення геноциду;

e) співучасть у геноциді.»

РЕЗЮМЕ ІСТОРИЧНИХ ФАКТІВ

Для коректної правової кваліфікації явища Голодомору 1932–1933 рр. необхідно розглянути історичні події в Україні і на Кубані і встановити, чи була політика радянського режиму умисною, чи мала вона етнічний чинник і чи була вона спрямованою на створення масового штучного голоду, наслідком якого була смерть мільйонів людей. Результати численних досліджень голоду 1932–1933 рр. українськими, російськими та іншими зарубіжними вченими¹ можна підсумувати таким чином.

Після завершення суцільної колективізації була введена система, за якою колгосп мусив спочатку розрахуватися з державою за спущеним згори планом («перша заповідь», за виразом Й. Сталіна), а вже потім розподілити між працівниками те, що залишиться, за трудовні. Але плани, які були надані, були нереальними, і в результаті колгоспи не могли розра-

---

¹ Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Report to Congress Commission on the Ukraine Famine. — Washington: 1988; Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933 // Oral History Project on the Ukrainian Famine in three volumes. — Washington, 1990; *Максудов*. Потери населения СССР. — Бенсон (Вермонт): 1989; *Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — К.: 1993; *Граціозі А.* Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне: 1917–1933. — М.: 2001; *Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л.* и др. Черная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. — М.: 2001; Коммунизм. Террор. Человек. — К.: 2003; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Док. и матер. в 5 т. — М.: 1999–2006; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936. — М.: 2001; *Davies R. W., Wheatcroft Stephen.* The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1921–1933. *Palgrave Macmillan*, 2004. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К.: 1991; *Кульчицький С. В.* Ціна «великого перелому». — К.: 1991; 33-й: голод. Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. — К.: 1991; *Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В.* Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. — Едмонтон-Київ, 1991; Колективізація і голод на Україні 1929–1933. Збірник документів і матеріалів. — К.: 1992; Чорна книга України: 36 документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень, есе. — К.: 1998; Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. — К.: 2000; *Шановал Ю. І., Золотарьов В. А.* Всеволод Балицький: особа, час, оточення. — К.: 2002; Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки. — К.: 2003; Український Голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. — К.: 2003; Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. — К.: 2007; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. — К.: 2008; *Кульчицький С. В.* Почему он нас уничтожил? — К.: 2007; *Кульчицький С. В.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К.: 2008.

ховуватися за трудодні. Це і зробило хліб на селі величезним дефіцитом. Колгоспники могли сподіватися тільки на те, що зберуть на присадибних ділянках — картоплю, городину тощо, і неохоче йшли працювати в колгоспі, не маючи впевненості, що їхня праця буде оплачена. Дефіцит хліба створювався сталінською політикою «підхльостування» (вираз Сталіна): попередній план, який вже був недосяжним, несподівано збільшувався, щоб мобілізувати на виконання попереднього плану. Це призводило до все більшого дефіциту хлібу і, в кінцевому рахунку, до голоду.

Коли кажуть про голод 1932–1933 рр., необхідно розрізнити три різні типи голодування, кожен з яких окрім схожих явищ мав свої специфічні причини, риси та наслідки, різні за своїми масштабами. Голод у першій половині 1932 року був викликаний невиконанням плану заготівель з урожаю 1931 року і політикою Кремля щодо села у зв'язку з цим невиконанням. Той голод був припинений поверненням з портів частини зерна, яке передбачалося для експорту, а також закупкою зерна за кордоном. У третьому кварталі 1932 року голод повторився внаслідок невиконання плану заготівель врожаю 1932 року. Необхідно підкреслити, що характер голоду в Україні до листопаду 1932 року був такий самий, як і в інших хлібовиробних районах СРСР. **Голодну смерть під час голоду першого та другого типів слід розглядати як подію злочину проти людяності.**

Голод третього типу був викликаний конфіскацією хліба і будь-яких продуктів харчування, яка проводилася тільки в сільських районах України і Кубані. Ця конфіскація у листопаді–грудні 1932 року була частковою, а в січні 1933 року — повною. При цьому внаслідок заходів, організованих партійним та радянським керівництвом СРСР та УСРР, виїхати в пошуках продуктів або отримати їх ззовні було заборонено. Залишившись без продуктів харчування, селяни вмирали від голоду. З лютого 1933 року ця смерть набула масового характеру: з лютого по серпень в Україні від голоду загинули мільйони, а на Кубані — сотні тисяч селян. За даними демографічної статистики прямі втрати України від голоду 1932–1933 р. становлять за одними даними 3–3.8 млн., а за іншими — 4–4.8 млн. осіб. Масовий голод поєднувався із політичними репресіями проти інтелігенції та націонал-комуністів в 1933 р. і припиненням політики українізації. **Голодну смерть під час голоду третього типу та від політичних репресій слід розглядати як подію злочину проти людяності і злочину геноциду.**

Для встановлення факту злочину проти людяності та злочину геноциду в Україні і на Кубані необхідно розглянути події 1930–1933 року в сукупності. Короткий опис відповідних історичних фактів подається в Додатку.

СМЕРТЬ ВІД ГОЛОДУ В ПЕРІОД СІЧЕНЬ–ЖОВТЕНЬ 1932 р. — ЗЛОЧИН ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ

Визначальним елементом для кваліфікації Голодомору 1932–1933 рр. як злочину проти людяності є доведення усвідомленості дій, спрямованих на «створення умов життя, зокрема, позбавлення доступу до продуктів харчування..., розрахованих на те, щоб знищити частину населення» (підпункт (б) п. 2 статті 7 РС МКС).

Як згадано в пп. 1,² план хлібозаготівель на 1930 рік вже був завищеним, але керівництво СРСР ще його збільшило з 440 до 490 млн. пудів, і план 1930 року виконували вже навесні 1931 року, вивозячи усі запаси хлібу. Підвищений план так і не вдалося виконати, хоча зібрали 477 млн. пудів хліба, на 127 млн. пудів більше, ніж 1929 р. План хлібозаготівель на 1931 рік, спущений з Кремля згідно зі сталінською політикою «підхльостування», знову значно перевищував можливості України — він складав 510 млн. пудів. На кінець року план був виконаний на 79% (п. 3). Для виконання «першої заповіді» — спочатку виконати план, а вже потім розрахуватися за трудодні — в січні 1932 року за директивами Молотова почали вилучати хліб, що призвело до голоду в першій половині 1932 р. Внаслідок вилучення хлібу 144 тисячі селян в Україні загинуло від голоду в цей період (пп. 4, 5, 6). Тільки у кінці квітня 1932 р. держава почала надавати продовольчу допомогу голодуючим (п. 7).

«Перша заповідь» і «підхльостування» показували, що керівництво СРСР ставилося до села суто функціонально, тобто лише як до джерела хлібопостачання для прискорення індустріалізації. При цьому вироблена в колгоспах продукція вважалася такою ж державною власністю, що й продукція радгоспів. Проте працівники радгоспів отримували заробітну платню, а з працівниками колгоспів повинні були розраховувалися натурою за трудодні. Оскільки весь хліб був зданий державі за планом, і майже нічого

---

² Тут і далі йде посилання на номери пунктів Додатку «Короткий опис історичних фактів 1930–1933 років».

не лишилося, колгоспники працювали задарма. За свідченням Косіора, половина колгоспів України не видала за трудовні у 1931 році зовсім нічого.³

Г. Петровський і В. Чубар у своїх листах Сталіну і Молотову на початку червня писали про голод на селі внаслідок неможливості виконання нереального плану і необхідність збільшення продовольчої допомоги. Відповіддю була роздратована реакція Сталіна і припинення ввозу продуктів в Україну (пп. 7–9). Незважаючи на прохання української партійної організації зменшити план хлібозаготівель на 1932 р., обнародування на III Всеукраїнській партійній конференції 6–7 липня промовистих фактів голоду і критики політики на селі, Молотов і Каганович примусили конференцію ухвалити спущений з Кремля нереальний план (п. 10).

Обґрунтовуючи необхідність додаткової продовольчої допомоги, і Чубар, і Петровський у своїх листах писали про можливі крадіжки хліба нового врожаю. Чубар попереджав: *«Щоб забезпечити себе на зиму краще, ніж торік, почнуться масові крадіжки хліба. Те, що спостерігається тепер, — викопування посаженої картоплі, бурякових посадок, цибулі тощо — буде відтворене в набагато більших розмірах у період визрівання озимини, оскільки фондів харчування з відпущених ресурсів пізніше, ніж до 1 липня, не вистачить»*⁴. Про те ж саме написав Петровський: *«Допомогу треба надати ще й тому, що від голоду селяни зніматимуть незрілий хліб, і його багато може загинути даремно»*⁵. У відповідь Сталін з Кагановичем припинили продовольчу допомогу та ініціювали драконівський «закон про 5 колосків» — постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперативів та зміцнення соціалістичної власності», якою за розкрадання колгоспного і кооперативного майна передбачалася вища міра покарання із конфіскацією всього майна з можливістю заміни на термін ув'язнення не менше 10 років у випадку пом'якшувальних обставин (п. 11).

Можна зробити висновок: сталінська політика на селі означала навмисне позбавлення колгоспників та одноосібників доступу до вирощеного ними хлібу у випадку невиконання ними плану хлібозаготівель, що призвело до смерті від голоду частини населення. Ця частина населення була знищена внаслідок свідомої політики радянської держави. **Таким чином, смерть частини населення мала місце внаслідок свідомого позбавлення його доступу до продуктів харчування, що й становить собою подію злочину проти людяності.** Державна політика хлібозаготівель стосувалася всіх сільських районів СРСР, отже, цей висновок стосується всіх померлих від голоду на території СРСР в цей період.

³ С. В. Кульчицький. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид... — С. 183.

⁴ Командири великого голоду. — С. 209.

⁵ Там само. — С. 214.

ГОЛОДОМОР 1932 – 1933 РОКІВ – ЗЛОЧИН ГЕНОЦИДУ

ОБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ

Відповідно до Конвенції, під геноцидом розуміються певні «дії, вчинені з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку». Згідно з визначенням Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді під «національною групою» слід розуміти «об'єднання людей, які мають стійкий правовий зв'язок, як то єдине громадянство та, відповідно, певні права та обов'язки»⁶.

Тлумачення «національної групи» дає підстави розглядати як **об'єкт злочину геноциду частину українського народу – сукупність жертв Голодомору та політичних репресій в Україні за період від листопада 1932 р. до серпня 1933 р. незалежно від етнічної, релігійної та інших ознак.**

Разом з тим, елемент знищення групи полягає також у «знищенні значної частини конкретної групи ... частина групи має бути достатньо значною, щоб мати відповідний вплив на групу в цілому.»⁷ Як свідчить практика діяльності міжнародних трибуналів, для кваліфікації злочину геноциду достатньо, щоб суб'єкт злочину мав умисел знищити суттєву частину групи. При визначенні того, яка частина групи є суттєвою, необхідно застосовувати як кількісні, так і якісні показники. Так, судова палата Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії в рішенні у справі Єлісича (1999 р.)⁸ наголосила:

«82. /.../ Обрана мішенню частина групи може бути визначена як суттєва або через умисел завдати шкоди більшості групи, про яку йдеться, або

---

⁶ William A. Schabas, *Genocide in International Law. The Crime of Crimes* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), "Chapter 3. Groups protected by the Convention". (Quoted in Serbin, *The Ukrainian Famine of 1932–1933 and the UN Convention on Genocide*, p. 5).

⁷ *Id.* at 10 (emphasis added).

⁸ *Prosecutor v. Goran Jelisić*, ICTY (Trial Chamber I), Case No. IT-95-10 "Breko", Judgement of 14 December 1999.

найбільш показовим членам такої групи. /.../ Геноцидний умисел, таким чином, може проявлятися у двох формах. Він може полягати у бажанні знищити дуже велику кількість членів групи, і в такому випадку він становитиме намір знищити групу *en masse*. Проте, він може полягати у бажанні знищити меншу кількість обраних осіб з огляду на наслідки їхнього зникнення для виживання цієї групи як такої».

Аналіз демографічної статистики, проведений українськими та зарубіжними дослідниками, показує, що прямі втрати українського народу внаслідок Голодомору 1932–1933 років складають за одними даними 3–3.8 млн. осіб, за іншими — 4–4.8 млн. осіб⁹. На період, що розглядається (листопад 1932 року — серпень 1933 року), припадає найбільша частина від загального числа померлих, оскільки в період січня-жовтня 1932 р. від голоду загинули десятки тисяч людей. У будь-якому випадку кількість загиблих від голоду в період, що розглядається, складає не менше, ніж 10% (за іншими даними — 15%) від загальної кількості населення України. Ця частина українського народу є значною і може розглядатися як об'єкт злочину геноциду відповідно до Конвенції про геноцид 1948 р.

Слід підкреслити, що таємні постанови ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р. (п. 26) повністю змінили політику українізації і поклали відповідальність за продовольчу кризу разом із селянами на провідників «українізації», поклавши початок знищенню українських націонал-комуністів. Репресовані в цей період численні представники культурної, господарчої та політичної еліти (див. пп. 39, 40, 41) мали велике значення для забезпечення розвитку українського народу. Тому в опис групи окрім селян, загиблих від голоду, необхідно включити також всіх загиблих від політичних репресій.

За визначенням Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії у справі Боснія і Герцеговина проти Сербії і Монтенегро, «етнічна група» являє собою *«культурну, лінгвістичну або іншу явно виражену відмінність притаманну меншині, як всередині держави, так і поза її межами»*¹⁰.

Таке тлумачення «етнічної групи» у порівнянні із становищем українців, що мешкали на Кубані, і подіями 1932–1933 років дає підстави розглядати **українців Кубані як етнічну групу, яка стала об'єктом**

⁹ С. В. Кульчицький. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид... — С. 396–415.

¹⁰ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (*Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*); Summary of the Judgment of 26 February 2007, p. 9.

злочину геноциду. На справедливість цього твердження вказують такі аргументи.

Політика українізації територій, де компактно проживали етнічні українці була офіційною політикою СРСР. За Всесоюзним переписом 1926 р. на Кубані налічувалося 915 тис. українців, що складало 62% населення. Вони загалом зберегли свою мову і культуру: 729 тис. з них назвали рідною мовою українську. У деяких районах Кубані українців було 80% і навіть 90%¹¹, а загалом на Північному Кавказі проживало 3,106 тис. українців.

Політика українізації зустрічала підтримку українського населення Північного Кавказу. Число українських учнів, які навчалися в українських школах, зросло з 12% в 1928/1929 навчальному році до 80% в 1931/1932 році¹². Культурно-освітня політика будувалася під керівництвом народного комісаріату освіти УСРР і безпосередньо Миколи Скрипника й фінансувалася з державного бюджету УСРР¹³. Однак таємною постановою ЦК ВКП(б) від 14 грудня 1932 р. політика українізації була припинена. Українське культурне життя на Кубані було репресоване: усі українські школи і книговидання переведені на російську мову навчання, газети і журнали, що виходили українською мовою, були закриті, втім, як і багато й інших культурних українських інституцій. Багато їхніх працівників було репресовано, як ворогів радянської влади (пп. 46, 47, 48). Таємною постановою ЦК ВКП(б) від 15 грудня українізація припинялася також і в інших районах компактного проживання українців.

СКЛАД ЗЛОЧИНУ ГЕНОЦИДУ

Загалом, масова загибель від голоду мільйонів українських та сотень тисяч кубанських селян була спричинена такими діями партійно-радянсько-господарчої верхівки СРСР:

1. Навмисним насильницьким нав'язуванням нереального плану хлібозаготівель з урожаю 1932 р., незважаючи на протести українських керівників (п. 10).

---

¹¹ <http://ukrsvit.kiev.ua/us/gazeta/statii.html.vatra2>

¹² С. В. Кульчицький. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид... — С. 287–288.

¹³ Джеймс Мейс. Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933 рр.). Український історичний журнал, № 1, 1995. Доступно в Інтернеті за адресою: <http://maidan.org.ua/n/lib/1044901106>

2. Ухваленням постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 року «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперативів та зміцнення соціалістичної власності» («Про 5 колосків») (п. 11).

3. Директивою ЦК КП(б)У від 29 жовтня за ініціативою В. Молотова та телеграмою В. Молотова та М. Хатаєвича від 5 листопада про посилення репресій (пп. 16, 17).

4. Прийняттям постанов ЦК КП(б)У від 18 та РНК УСРР від 20 листопада «Про заходи до посилення хлібозаготівель», підготовлених комісією В.Молотова (пп. 18, 19, 20) та постанов бюро Північнокавказького крайкому ВКПР(б), підготовлених комісією Л.Кагановича, якими наказувалося вилучати раніше розданий хліб та вводити штрафи натурою.

5. Створенням «трійок» та ОСО, яким надавалося право розглядати «хлібні» справи у прискореному порядку та застосовувати смертну кару (пп. 21, 22).

6. Введення практики поставлення сіл і колгоспів «на чорну дошку» за ініціативою Л. Кагановича спочатку в Кубані (Постановою бюро Північнокавказького крайкому ВКПР(б) від 4 листопада (п. 43)), а потім в Україні (Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 6 грудня (п. 23)).

7. Повальними обшуками садіб селян в грудні 1932 р. з метою знайти «розбазарений, розкрадений хліб» на підставі постанов від 18 та 20 листопада 1932 р. (пп. 23, 27), посиленням репресій за «хлібними» справами в Україні (п. 28) та на Кубані (п. 45).

8. Ухваленням таємних постанов ЦК ВКП(б) від 14 та 15 грудня 1932 р. про посилення репресій проти «саботажників з партквитком у кишені» та припинення українізації в Кубані та інших регіонах компактного проживання українців в СРСР; цими постановами почалися репресії проти націонал-комуністів (пп. 25, 26).

9. Депортаціями на північ більше ніж 62 тис. кубанських селян за «саботаж» (п. 44).

10. Рішенням ЦК КП(б)У про вилучення насінневих фондів від 29 грудня 1932 р., ухвалене під тиском Л. Кагановича (п. 27)

11. Телеграмою Й. Сталіна від 1 січня 1933 року з вимогою здати хліб і погрозою репресій тим, хто цього не зробить (пп. 29, 30).

12. Директивою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 22 січня, яка встановлювала блокаду голодуючих України та Кубані і вводила заградзагони на вокзалах та ґрунтових дорогах (пп. 32, 33).

13. Урядовою постановою від 17 лютого 1933 р. за ініціативою М. Хатаєвича та П. Постишева, якою збір насіння провадився засобом хлібозаготівель із наданням частини зібраного тим, хто вилучав хліб (п. 36).

14. Постановою ЦК КП(б) від 31 березня 1933 р., якою за ініціативою П.Постишева продовольча допомога надавалася тим, хто міг бути працездатним (п. 37).

15. Політичним репресіям 1933 року проти інтелігенції та націонал-комуністів за ініціативою П. Постишева, кампанія проти «скрипниківщини» (пп. 39, 40, 41).

16. Повним знищенням усіх етнічно-культурних форм існування українців на Кубані (п. 48).

У сукупності перераховані дії означають **створення для вищезазначених груп таких життєвих умов, які розраховані на їхнє часткове фізичне знищення, що й становить склад злочину геноциду** (стаття II, п. «с» за Конвенцією). Можливо також довести, що ці дії були умисними. Тим самим одночасно буде доведено, що Голодомор 1932–1933 р. є злочином проти людяності, оскільки за даних обставин **смерть значної частини населення мала місце внаслідок навмисного позбавлення її доступу до продуктів харчування** (підпункт «б» п. 1 статті 7 РС МКС).

Перебіг подій, які призвели до геноциду, коротко можна викласти таким чином. Після того, як нереальний план хлібозаготівель не був виконаний, Сталін поклав відповідальність за це на селян, які, на його думку, саботували збір врожаю, і на українських комуністів, які цьому потурали. Були прийняті партійні та урядові рішення, які вимагали повернути хліб, виплачений натурою за трудовні в рахунок майбутнього врожаю. Вони ж запроваджували натуральні штрафи і дозволяли проводити обшуки з метою вилучення вже розданого хлібу, а також заохочували ДПУ до посилення політичних репресій за прискореними процедурами і використання смертної кари.

Повальні обшуки та інші каральні заходи бажаних результатів не дали, тому селяни отримали на початку 1933 року ультиматум вождя: вони здають хліб добровільно, або будуть жорстоко покарані. Для цього обшуки та натуральні штрафи поєднали в одну каральну акцію — у селян були вилучені усі продукти харчування. 22 січня 1933 р. була встановлена блокада, яка не пропускала селян в пошуках продуктів до більш благополучних районів. Це й призвело до масового голоду і смерті мільйонів людей на селі. Паралельно розвернулася кампанія політичних репресій проти національних комуністичних кадрів та інтелігенції, на яких також покладалася відповідальність за зрив плану хлібозаготівель. Їх оголосили ворогами народу. Українізацію припи-

нили, а українське культурне життя в місцях компактного проживання українців фактично завмерло.

Цілеспрямована насильницька русифікація українців мала наслідком формальне зменшення їхньої чисельності: за переписом 1937 р. 3 млн. громадян РСФСР назвали себе українцями (за переписом 1926 р. їх було 7.8 млн.). З припиненням українізації молодші покоління українців втрачали можливість зберігати свою етнічну ідентичність. Таким чином, стосовно українців Кубані здійснювалась також **«насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу»** (пункт «е» статті II Конвенції).

МОТИВ ЗЛОЧИНУ

Конвенція про геноцид не вимагає встановлення мотиву суб'єкту злочину. Разом з тим, воно може допомогти при визначенні злочинного умислу суб'єкту злочину.

Ключ до розуміння мотивів створення штучного Голодомору можна знайти в листі Сталіна Кагановичу від 11 серпня 1932 р. Наводимо відповідний фрагмент мовою оригіналу.

«[...] 3) Самое главное сейчас Украина. Дела на Украине из рук вон плохо. Плохо по партийной линии. Говорят, что в двух областях Украины (кажется, в Киевской и Днепропетровской) около 5-ти райкомов высказались против плана хлебозаготовок, признав его нереальным. В других райкомах обстоит дело, как утверждают, не лучше. На что это похоже? Это не партия, а парламент, карикатура на парламент. Вместо того, чтобы руководить районами, Косиор все время лавировал между директивами ЦК ВКП и требованиями райкомов и вот — долавировался до ручки. Правильно говорил Ленин, что человек, не имеющий мужество пойти в нужный момент против течения, — не может быть настоящим большевистским руководителем. Плохо по линии советской. Чубарь — не руководитель. Плохо по линии ГПУ. Реденсу не по плечу руководить борьбой с контрреволюцией в такой большой и своеобразной республике, как Украина.

Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также ввиду, что в Украинской компартии (500 тысяч членов, хе-хе) обретаются не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец — прямых агентов Пилсудского.

Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне) партии, против партии. Самое плохое это то, что украинская верхушка не видит этих опасностей.

Так дальше продолжаться не может.

Нужно:

- а) взять из Украины Косиора и заменить его Вами с оставлением Вас секретарем ЦК ВКП(б);*
- б) вслед за этим перевести на Украину Балицкого на пост преда украинского ГПУ (или ПП Украины, так как должности преда ГПУ Украины, кажется, не существует) с оставлением его замом председателя ОГПУ, а Реденса сделать замом Балицкого по Украине;*
- в) через несколько месяцев после этого заменить Чубаря другим товарищем, скажем Гринько или кем-либо другим, а Чубаря сделать замом Молотова в Москве (Косиора можно сделать одним из секретарей ЦК ВКП);*
- г) Поставить себе целью превратить Украину в кратчайший срок в настоящую крепость СССР, в действительно образцовую республику. Денег на это не жалеть.*

Без этих и подобных им мероприятий (хозяйственное и политическое укрепление Украины, в первую очередь — ее приграничных районов и т. п.), повторяю — мы можем потерять Украину.»

Економічна і соціальна криза, яка охопила СРСР на початку 1932 р., загрожувала радянському режимові. Голод, викликаний розкуркулюванням, примусовою колективізацією, поганою організацією колгоспів та їхньою бідністю; безжалісне і безкінечне вилучення хлібу для експорту, щоб оплачувати зовнішні борги, опір селян, які не бажали визнати «нове кріпосне право» і працювати без оплати; проблеми з індустріалізацією — все це породжувало сумніви компартії у правильності обраного шляху, приховану а іноді і відкрити фронду. Економічна криза могла перетворитися на політичну.

Деякі російські урядовці — О. Смирнов, В. Толмачов, М. Ейсмонт, вважаючи, що Сталін несе відповідальність за провал хлібозаготівель, звинуватили його. 27 листопада 1932 р. Сталін скликав об'єднане засідання політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б), на якому виступив проти групи Смирнова. Він заявив, що в колгоспи і радгоспи проникли антирадянські елементи для організації шкідництва і саботажу і що значна частина сільських комуністів неправильно ставиться до колгоспів і радгоспів. Сталін закликав застосувати примус, щоб викоренити саботаж і антирадянські явища і підкреслив: «Було б нерозумно,

якби комуністи, виходячи з того, що колгоспи є соціалістичною формою господарства, не відповіли б на удар цих окремих колгоспників і колгоспів нищівним ударом»¹⁴.

Найбільшою загрозою для влади Сталіна, на його думку, була Україна. Він був явно стривожений опором українського політбюро ухваленню плану хлібозаготівель, прийняттю закону «про 5 колосків» (див. пп. 15, 16, 17). Сталін боявся союзу «петлюрівців» і Пілсудського і підозрював українських комуністів у зв'язках з поляками. Характерно, що, написавши «Самое главное сейчас Украина», він виділив курсивом слова «самое главное». Сталін найбільше боявся втратити Україну, яка за період українізації виростила власну національно налаштовану компартійно-радянську еліту (українці становили абсолютну більшість членів КП(б)У), домагалася приєднання до республіки території суміжних областей Росії та Білорусі, де українське населення переважало, вела там активну політику українізації і могла в умовах кризи скористатися своїми правами і заявити про вихід зі складу СРСР.

Політика українізації на кінець 20-х років вийшла далеко за межі, які було встановлено більшовиками. Українська національна свідомість до того часу набула загрозливих для єдності СРСР масштабів, Україна намагалася проводити самостійну політику, в тому числі й у міжнародних відносинах. Один з лідерів ЦК КП(б)У Володимир Затонський стверджував, що найперша мета українізації — зміцнення Української СРР як державного організму в рамках Союзу РСР¹⁵. Такий розвиток подій не міг влаштовувати Сталіна та його прибічників. Якби процеси в Україні пішли у цьому напрямку, це вплинуло б на всі процеси в СРСР, оскільки Україна тоді була єдиною національною і державною одиницею, яка могла протистояти натиску Кремля. Тому Сталін пішов на війну з українським селом як соціальною опорою національного державного організму. Він вирішив завдати селу превентивного нищівного удару й ліквідувати загрозу для свого режиму. Як точно висловився Джеймс Мейс у 1982 році, «Сталін бажав знищити український народ як політичний чинник і як соціальний організм»¹⁶. Саме це було мотивом його злочину.

Кубань була другим, після України, і єдиним районом СРСР, де мешкало більше двох третин етнічних українців. Вона знаходилась під

¹⁴ С. В. Кульчицький. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид... — С. 264–265.

¹⁵ Джеймс Мейс. Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933 рр.). Український історичний журнал, № 1, 1995. Доступно в Інтернеті за адресою: <http://maidan.org.ua/n/lib/1044901106>

¹⁶ Кульчицький С. В. Нищення для порятунку. // Критика, № 3, 2008. — С. 15–17.

найбільшим впливом України (серед інших регіонів компактного проживання українців). Кубань була також осереддя козацької вольниці, тому козаки були не меншими «улюбленцями» Сталіна, ніж українці. Вони були на вістрі репресій радянського режиму. Як і в Україні, тут був найбільший опір колективізації, тому Сталін не випадково вважав кубанських козаків серйозним джерелом загрози для своєї влади.

УМИСЕЛ

Визначальним елементом для кваліфікації злочину геноциду відповідно до Конвенції про геноцид є наявність прямого умислу знищення членів відповідної групи в силу їх приналежності до неї. Дії, передбачені положеннями статті II Конвенції, чітко вимагають наявності певних суб'єктивних факторів, серед яких умисел, як необхідна складова злочину геноциду, є визначальним елементом кваліфікації злочину: «дії, визначені у статті II, повинні бути вчинені з умислом знищити [захищену] групу цілком або її частину.»¹⁷

Чи мав Сталін намір організувати штучний голод? У відповіді на це питання погляди вчених розділилися. Одна група дослідників вважає, що масовий голод почали навмисно організовувати ще у 1930 року з метою зменшення життєздатності українського народу, перетворення його на рабів, які будуть покійно працювати в колгоспах і не зазіхатимуть на радянську владу. Друга група дослідників вважає, що політика Сталіна була злочинною, але пояснює виникнення голоду складною політичною ситуацією, бажанням модернізувати економіку, виплатою відсотків по зовнішніх кредитах. Ця група дослідників заперечує прямий умисел організації штучного голоду і не погоджується з кваліфікацією Голодомору 1932–1933 років як геноциду.

На нашу думку, сказати точно, чи мав Сталін заздалегідь розроблений план знищення частини українських селян через організацію штучного голоду, не можна. Тут доречно скористатися підходом дослідника голоду в СРСР Андреа Граціозі, який узагальнює різні пояснення причин Голодомору¹⁸. Тобто, він стверджує, що голод у третьо-

¹⁷ Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (*Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*); Summary of the Judgment of 26 February 2007, p. 9.

¹⁸ Андреа Граціозі. Советский голод и украинский Голодомор. Доступно в Інтернеті за адресою: <http://www.strana-oz.ru/?numid=34&article=1406>

му кварталі 1932 року був викликаний тими ж причинами, що й голод у першій половині 1931 року — невиконанням завищеного плану хлібозаготівель. А в жовтні 1932 р. Сталін прийняв рішення *використати* голод для знищення селян України і Кубані, які найбільше опиралися «новому кріпосному праву». Зокрема, усі дії компартійної верхівки СРСР, починаючи з жовтня 1932 р., свідчили про прямий умисел організації Голодомору і проведення політичних репресії проти тих, хто заважав цим планам.

Так, 22 жовтня 1932 р. Сталін надав комісіям Молотова і Кагановича надзвичайні повноваження щодо України і Кубані з метою виконання плану хлібозаготівель. Рішення, ухвалені партійними та радянськими органами за ініціативою цих комісій (пп. 16–22, 43–47), свідчать про намір позбавити селян розданого ним за виконану роботу хліба та вилучити інше продовольство (м'ясо, картоплю) через повальні обшуки і натуральні штрафи. Запроваджувалися жорстокі покарання селян та місцевих функціонерів («саботажників з партквитком в кишені»), які роздавали голодним селянам хліб за трудовні. Сотні їх були розстріляні, тисячі заарештовані і засуджені (п. 28).

Про намір знищити українську «фронду» і покласти на неї відповідальність за умисно організований голод, свідчать також плани ОДПУ та їхня реалізація. Наприкінці листопада 1932 р. Сталін відрядив до України особоуповноваженого ОДПУ Всеволода Балицького із завданням, викладеним в оперативному наказі по ДПУ УСРР № 1 від 5 грудня, де вказувалося, що в Україні існує *«організований саботаж хлібозаготівель та осінньої сівби, організовані масові крадіжки в колгоспах і радгоспах, терор щодо найбільш стійких і витриманих комуністів та активістів на селі, перекидання десятків петлюрівських емісарів, розповсюдження петлюрівських летючок.»* Із цього робився висновок про *«безумовне існування на Україні організованого контрреволюційного повстанського підпілля, яке пов'язане із закордоном та іноземними розвідками, головним чином польським генеральним штабом».* Закінчувався наказ постановкою завдання: *«основне та головне завдання — нагальний прорив, викриття та розгром контрреволюційного повстанського підпілля, та завдання рішучого удару по всім контрреволюційним куркульсько-петлюрівським елементам, які активно протидіють і зривають основні заходи радянської влади та партії на селі»*¹⁹. У оперативному наказі № 2 від 13 лютого 1933 р. по ДПУ УСРР

---

¹⁹ Шаповал Ю. І., Золотарьов В. А. Всеволод Балицький: Особа, час оточення. — К.: 2002. — С. 189.

В.Балицький уже підбивав підсумки виконання наказу Сталіна: ударно-оперативна група № 2 «*викрила контрреволюційне повстанське підпілля на Україні, що охопило до 200 районів, близько 30 залізничних станцій і депо, ряд пунктів прикордонної смуги. В процесі ліквідації встановлений зв'язок з закордонними українськими націоналістичними центрами (УНР, «УВО», УНДО) і польським Голоштабом*».²⁰ Тобто, ОДПУ надавалася готова стратегія викриття штучно організованих контрреволюційних організацій.

Усвідомлення Й. Сталіним, що «національна проблема, по своїй суті, це селянська проблема»²¹, штовхало його на вирішення національної проблеми разом із селянською. Так, почав виконуватися план знищення національної політичної еліти, представники якої були звинувачені у змові із саботажниками-селянами (див. лист Сталіна до Кагановича від 11 серпня 1932 р.). Зокрема, 14 та 15 грудня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) схвалило дві таємні постанови (пп. 25, 26, 47, 48), які запроваджували особливу національну політику відносно українців (інших етнічних груп це не стосувалося). Згідно з цими постановами відповідальність за продовольчу кризу покладалася не тільки на селян, а й на українську політичну еліту.

20 грудня 1932 р. за пропозицією Кагановича політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення домогтися росту поставок зерна, для чого 29 грудня був даний наказ здати всі колгоспні фонди, в тому числі насінневі (п. 27). Це не можна кваліфікувати інакше, ніж умисне позбавлення селян останніх з належних їм запасів хлібу.

1 січня 1933 р. було послану телеграму «*вождя, вчителя і друга всіх селян*» (п. 29), яка складалася з двох пунктів. Перший: ті, що добровільно здають державі «раніше розкрадений і прихований хліб», не репресуються. Другий: до тих, хто продовжує його приховувати, застосовуватимуться найсуворіші заходи покарання. Здавати вимагалось весь необлікований хліб. Якщо не здаси, — буде обшук. Знайдуть хліб — смертна кара або 10 років ув'язнення. Не знайдуть — заберуть у вигляді штрафу інше продовольство. Наслідком телеграми було поєднання обшуків з натуральним штрафуванням в єдину акцію. При цьому Сталін

---

²⁰ Розсекречена пам'ять. — С. 511–512.

²¹ «Крестьянство представляет основную армию национального движения... без крестьянской армии не бывает и на может быть мощного национального движения. Это именно и имеют ввиду, когда говорят, что национальный вопрос есть по сути дела вопрос крестьянский» 30 марта 1925 г. (И. Сталин. Вопросы ленинизма. Изд. 2-е, доп., М.-Л., 1930 (?) — с. 129)

був поінформований про результати попередніх обшуків (п. 27) і знав: хліба у селян немає, план заготівель виконати неможливо. Це й був його «нищівний удар», який свідчить про умисел вилучити у селян продукти харчування з метою організації голоду.

Наявність умислу на знищення доводить також продовження експорту збіжжя, хоча керівництво СРСР було добре поінформоване про масштаби голоду, та відкладання запасів в зерносховища (цього хліба вистачило би, щоб рятувати голодуючих — див. п. 35), й відмова від пропозицій міжнародної допомоги. Ще одним свідченням умислу була та швидкість, з якою голод було припинено у другій половині 1933 року, після того, як «нищівний удар» було здійснено²².

Директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 22 січня 1933 р. заборонила виїзд голодуючих в інші райони в пошуках хліба (пп. 32, 33), що також необхідно розглядати як умисні дії з наміром позбавити голодуючих останніх можливостей знайти продукти харчування для своїх родин.

У свою чергу, політичні репресії 1933 року (пп. 39, 40, 41) свідчили про намір знищити політичну та інтелектуальну еліту республіки.

В підсумку, намір знищити селян голодом демонструють слова другого секретаря ЦК КП(б)У Менделя Хатаєвича, виголошені ним у 1933 р.: *«Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут хазяїн. Він коштував мільйони життів, але колгоспна система буде існувати завжди. Ми виграли війну!»*²³.

СУБ'ЄКТ ВЧИНЕННЯ ЗЛОЧИНУ

Головним організатором та ідеологом геноциду був особисто Йосиф Сталін. Троє його підручних — Лазар Каганович, В'ячеслав Молотов і Павло Постишев — були безпосередніми організаторами голодомору в Україні і на Кубані. Його здійснював також партійно-державний апарат ВКП(б), КП(б)У і Північнокавказького крайкому ВКП(б) (Станіслав Косіор, Влас Чубар, Мендель Хатаєвич, Борис Шеболдаєв, Анастас Мікоян) та реп-

---

²² Ці два аргументи належать депутату ПАРЕ Полу Роуену (Об'єднане Королівство). Див. документ ПАРЕ 12181 від 9 березня 2010 р. «Пам'яті жертв Голодомору колишнього СРСР», п. 10; оригінал англійською за адресою: <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/WorkingDocs/Doc10/EDOC12181.htm>

²³ *Сергій Махун*. Бійня на «літературному фронті» // Дзеркало тижня, № 45, 24–30 листопада 2007 р.

ресивно-каральні органи ОДПРУ та ДПУ УСРР (Всеволод Балицький, Генріх Ягода, Станіслав Реденс) і суди.

Безпосередніми виконавцями партійно-державних рішень щодо обшуків і вилучення хліба та іншого продовольства були тисячі місцевих активістів, членів комітетів незаможних селян.

Як це витікає з висновку Міжнародного кримінального трибуналу для Руанди 1998 року — *«правопорушник вважається винним, оскільки він знав або мусив знати, що вчинені ним дії зруйнують, частково або повністю, групу»*²⁴ — Сталіна та його підручних слід вважати винними у геноциду. Вони знали про розміри врожаю, знали і розуміли наслідки вилучення продовольства і заборони виїзду селян з регіонів, охоплених голодом.

---

²⁴ Цит. за працею: Андрій Портнов. Концепції геноциду та етнічних чисток: західні наукові дискусії. // Україна модерна, ч. 2 (13), 2008. — С. 99

НАСЛІДКИ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ

Наслідки Голодомору 1932–1933 років в Україні жахливі, вони стосуються «і мертвих, і живих, і ненароджених» (Тарас Шевченко). Окрім мільйонів загиблих від голоду і ненароджених, що само по собі суттєво вплинуло на генофонд і розвиток українського народу, Голодомор боляче вдарив по тих, хто залишився живим. Він негативно вплинув на їхню соціальну та політичну активність, посіяв страх перед владою. Історична пам'ять і психологія тих, хто вижив у 1932–1933 роках, була скалічена згадками про людоїдство, про доноси на сусідів тощо. Ці трагічні події досі відображаються на психології їхніх нащадків.

Голодомор і знищення української інтелектуальної еліти, про які заборонялося знати до кінця вісімдесятих років ХХ ст., призвели до розриву поступовості в інтелектуальному розвитку українського народу, втрати ідентичності та спільних цінностей. Трагедія Голодомору мала наслідком також неусвідомлений комплекс меншовартості у великої кількості українців.

Постгеноцидне українське суспільство гостро потребує спокійної совісті, вивільнення від психологічних комплексів, свободи від страху. Це неможливо без публічного визнання Голодомору злочином, яке має бути здійснене на правовому рівні. Це є моральним обов'язком нації перед загиблими, це необхідно для утвердження історичної справедливості, укріплення імунної системи українського народу проти політичних репресій, насильства, невинуватого державного примусу.

Зазначимо також, що європейська спільнота наполягає на розслідуванні та засудженні злочинів тоталітарних режимів. У Резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи 1481 (2006) «Необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів» стверджується, зокрема, таке:

«Падіння тоталітарних комуністичних режимів у Центральній та Східній Європі не завжди супроводжувалося міжнародним розслідуванням їхніх злочинів. Більше того, міжнародне співтовариство не притягнуло ви-

конавців цих злочинів до суду, як це було з жахливими злочинами націонал-соціалізму (нацизму).

Відповідно, широкій громадськості майже невідомі злочини тоталітарних комуністичних режимів. У деяких країнах комуністичні партії легально існують та все ще активно діють, попри те, що інколи вони навіть не відмежувалися від злочинів, учинених у минулому тоталітарними комуністичними режимами.

Асамблея впевнена, що знання історії є однією з передумов запобігання подібним злочинам у майбутньому. До того ж, моральна оцінка й засудження вчинених злочинів мають велике значення для виховання молодих поколінь. Чітко визначене ставлення міжнародного співтовариства до минулого може стати орієнтиром на майбутнє.

Крім того, Асамблея впевнена, що жертви злочинів тоталітарних комуністичних режимів, які продовжують жити сьогодні, або їхні родини заслуговують на співчуття, розуміння й визнання їхніх страждань.»

МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ ПРАВОВОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РОКІВ ЯК ГЕНОЦИДУ

Ми довели, що голод в Україні 1932–1933 років має всі необхідні ознаки злочину проти людяності відповідно до Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року і злочину геноциду згідно з Конвенцією «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» 1948 року. Встановлені об'єкт, суб'єкт, подія і склад злочину геноциду, його мотив та прямий умисел. Але чи можна застосувати положення цих міжнародних договорів щодо подій в Україні 1932–1933 років і кваліфікувати згідно з цими договорами Голодомор 1932–1933 років як злочин проти людяності і злочин геноциду? Чи діє в даному випадку зворотна сила даних міжнародних договорів? Погляди правників розділилися. Існує дві аргументації, які призводять до взаємовиключних висновків, проте обидві виглядають несуперечливими.

Перша. Відповідно до частини 1 статті 7 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року: *«Нікого не може бути визнано винним у вчиненні будь-якого кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії чи бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення згідно з національними законом або міжнародним правом. Також не може бути призначене суворіше покарання ніж те, що підлягало застосовувалося на час вчинення кримінального правопорушення»*. Цей же фундаментальний принцип закріплений в першій частині статті 15 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. А другі частини цих же статей Конвенції і Пакту стверджують про можливість покарання за правопорушення, якщо на час його здійснення воно вважалось злочином «відповідно до загальних принципів права». Так, у другій частині статті 7 Конвенції 1950 року проголошується: *«Ця стаття не є перешкодою для судового розгляду, а також для покарання будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями»*. З цього витікає можливість ретроспективної дії Конвенції про геноцид.

Дійсно, сама Конвенція посилається на Резолюцію 96 (I) Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р. «Злочин геноциду», в якій стверджується, що «геноцид, з точки зору міжнародного права, є злочином, який засуджується цивілізованим світом»²⁵. Доказом можливості ретроспективної дії Конвенції є також рішення Верховного Суду Ізраїлю у справі Адольфа Ейхмана 1961-1962 рр. (це рішення є яскравим прикладом застосування зворотної сили закону²⁶) та Консультативний висновок Міжнародного суду ООН від 28 травня 1951 року «Застереження до Конвенції про запобігання злочину геноциду і покарання за нього». Верховний Суд Ізраїлю, зазначивши, що відмінність геноциду від злочинів проти людяності лише у наявності специфічного умислу, підтвердив, що Резолюція 96 (I) та Конвенція 1948 р. не створюють нового злочину, а закріплюють існуючий. Міжнародний суд ООН також ясно висловився з цього приводу: «Принципи, на яких ґрунтується Конвенція [1948 р.], є принципами, визнаними цивілізованими націями як обов'язкові для держав навіть за відсутності будь-яких конвенційних положень»²⁷. Крім того, згідно з Конвенцією ООН про незастосування строків давності до воєнних злочинів та злочинів проти людяності 1968 р. злочин геноциду не має строку давності. Тобто строк давності, встановлений законом, не застосовується до судового переслідування та покарання за воєнні злочини та злочини проти людяності.

Друга аргументація заперечує можливість застосування Конвенції про геноцид щодо подій, які мало місце до набуття нею чинності. Взяті за Конвенцією ООН 1968 р. зобов'язання не застосовувати строків давності щодо злочинів проти людяності і, зокрема, геноциду, не свідчать про зворотню дію у часі Конвенції 1948 р., а застосування другої частини статті 7 Конвенції та другої частини статті 15 Пакту є неможливим, оскільки міжнародним співтовариством на той момент такі дії ще не було визнано злочином. Крім того, згідно із статтею 58 Конституції України «ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення». Кримінальний кодекс УСРР

---

²⁵ A/RES/96 (I).

²⁶ Ейхман був викрадений ізраїльськими спецслужбами в Аргентині й засуджений за ізраїльськими законами про злочини проти єврейського народу під час Другої світової війни. Захист Ейхмана заявив протест, заснований на твердженні, що відправлення правосуддя судом Ізраїлю відносно злочинів, зроблених за межами Ізраїлю й до утворення цієї держави, є порушенням міжнародного права. Верховний Суд апеляцію відхилив і залишив у силі рішення ізраїльського суду.

²⁷ CIJ, *Réserves à la Convention sur le Génocide*, Avis consultatif, *CIJ Recueil* 1951, p. 23.

1927 року не відносив геноцид до кримінально караних діянь. Слова «геноцид» тоді не існувало, воно було запропоноване для вжитку автором Конвенції 1948 року Рафаїлом Лемкіним у 1944 році. Згідно з вимогою частини третьої статті 3 Кримінального кодексу України 2001 р. *«злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом»*. За частиною другою статті 4 КК України, яка регламентує чинність закону про кримінальну відповідальність у часі, злочинність і караність діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, який діяв на час вчинення цього діяння. Принцип заборони зворотної сили закону, який встановлює кримінальну відповідальність, є одним з фундаментальних принципів права. Цей принцип закріплений статтею 28 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року, згідно з якою *«положення договору не є обов'язковими для учасника договору щодо будь-якої дії чи факту, які мали місце до дати набрання договором чинності для зазначеного учасника»* в тому випадку, *«якщо інший намір не впливає з договору або не встановлений в інший спосіб»*. Конвенція про геноцид 1948 року не містить положень щодо власної зворотної дії у часі, що не дає можливості застосувати її для визнання геноцидом дій, вчинених до набрання нею чинності. Отже, Конвенція 1948 року не може бути застосована для кваліфікації Голодомору 1932–1933 років як геноциду.

Можна зробити висновок, що питання про можливість ретроспективного застосування Конвенції про геноцид 1948 року залишається дискусійним²⁸. Проте, судовий процес у справі Ейхмана показує, як можна пояснити цей парадокс — наявність двох взаємовиключних аргументацій. Верховний суд Ізраїлю зазначив, що в тих країнах, де принцип заборони зворотної сили закону включений до конституції чи кримінального кодексу, ретроспективне застосування його неможливе. Але це стосується не всіх країн. Наприклад, в Об'єднаному Королівстві такої заборони немає. Суд вирішив, що в Ізраїлі сфера застосування цього принципу така ж сама, як і в Великобританії²⁹. Отже, якщо національна правова система дозволяє застосування зворотної сили закону, то ретроспективна дія Конвенції про геноцид може бути обґрунтована. На жаль, Конституція України в статті 58 жорстко за-

---

²⁸ На нашу думку, ця дискусія є різновидом старого спору про пріоритетність природного та позитивного права.

²⁹ *Мошенская Н. В.* Проблема придания обратной силы Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказания за него от 9 декабря 1948 года. <http://www.genocide.ru/lib/moshenskaya/2-3.htm>

кріплює принцип заборони зворотної сили закону, а її статті 9 та 151 презюмують відповідність міжнародних договорів Конституції. В тій частині, в якій вони Конституції не відповідають, вони не діють. Таким чином, українські суди на відміну від ізраїльських та британських кваліфікувати як геноцид злочин, який відбувся до набуття чинності Конвенції про геноцид, не зможуть. Отже, для правової кваліфікації Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду необхідно змінити статтю 58 Конституції України і викласти її в такій редакції:

1. Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

2. Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

3. Ця стаття не перешкоджає судовому розгляду і покаранню будь-якої особи за будь-яку дію чи бездіяльність, яка на час її вчинення становила злочин чи кримінальне правопорушення відповідно до загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями.

Проте, Конвенція завжди може бути використана для надання історичної оцінки певним подіям. Така оцінка була надана Верховною Радою України, яка, «визнаючи Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей», прийняла Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Статтю 1 цього Закону його було визнано геноцидом Українського народу.

Голодомор 1932–1933 рр. був засуджений 64 країнами-членами ООН у спільній декларації від 7 листопада 2003 р., країнами-членами ОБСЄ у спільній декларації від 3 листопада 2007 року та ЮНЕСКО 1 листопада 2007 року у Резолюції щодо пам'яті жертв Голодомору в Україні в 1932–1933 роках.

Голодомор 1932–1933 років визнаний актом геноциду парламентами Австралії, Грузії, Еквадору, Естонії, Канади, Колумбії, Латвії, Литви, Мексики, Молдови, Парагваю, Перу, Польщі, Словаччини, Угорщини і Чеської Республіки.

3 липня 2008 року Парламентська Асамблея ОБСЄ прийняла резолюцію «Голодомор 1932–1933 років в Україні», в якій нагадала, що «правління тоталітарного сталінського режиму в колишньому СРСР супроводжувалося жакливими порушеннями прав людини, внаслідок чого права на життя були позбавлені мільйони людей» та «віддала данину

пам'яті невинним життям мільйонів українців, що загинули під час Голодомору 1932–1933 років внаслідок масового голоду, викликаного жорстокими навмисними діями та політикою тоталітарного сталінського режиму». Парламентаріям було запропоновано вжити заходів відносно визнання Голодомору.

21 листопада 2007 року Президент Європарламенту Ханс-Герт Поттерінг зробив заяву, присвячену Голодомору в Україні 1932–1933 років. Він закликав пам'ятати про Голодомор і нагадав, що голод, який призвів до загибелі від голоду 4–6 млн. українців, був цинічно і жорстко спланований сталінським режимом. *«Сьогодні ми знаємо, що голод, відомий, як Голодомор, в дійсності був страшним злочином проти людяності»,* — зазначив Ханс-Герт Поттерінг.

Парламентська Асамблея Ради Європи включила до порядку денного розгляд доповіді з питання засудження Голодомору як злочину тоталітарного режиму в Україні та на інших територіях колишнього СРСР. Політичний комітет ПАРЕ 26 червня 2008 року затвердив доповідача з цього питання — віце-президента ПАРЕ Олександра Біберая (Албанія). На підготовку доповіді відводиться два роки. Проте Олександр Біберай планує закінчити її значно раніше⁵⁰.

23 жовтня 2008 року Європейський Парламент ухвалив резолюцію щодо відзначення Голодомору 1932–1933 рр., якою визнав *«Голодомор (штучний голод 1932–1933 років) жакливим злочином проти народу України та людяності»* та рішуче засудив *«ці дії, спрямовані проти українського селянства, які характеризувалися масовим знищенням і порушенням прав та свобод людини»*.

Вищенаведені факти свідчать про увагу світової спільноти до Голодомору 1932–1933 років і розуміння необхідності правової кваліфікації Голодомору як злочину проти людяності і злочину геноциду. Для цього можна було б змінити Конвенцію про геноцид 1948 року, додавши положення про ретроспективну дію Конвенції щодо подій, які відбулися з початку ХХ сторіччя. Злочини тоталітарних режимів в ХХ сторіччі,

---

⁵⁰ Доповідь від Комітету з політичних питань ПАРЕ підготував Мевлют Чавушоглу (Туреччина), нинішній президент ПАРЕ (див.: <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/WorkingDocs/Doc10/EDOC12173.htm>), від Комітету з правових питань та прав людини — Пол Роуен (Об'єднане Королівство), лінк див.: <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/WorkingDocs/Doc10/EDOC12181.htm>. 28.04.2010 ПАРЕ ухвалила Резолюцію 1723 (2010): <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta10/eres1723.htm>. Переклади цих документів українською та російською мовами вміщено на сайті ХПГ <http://khpg.org>.

насамперед, комуністичного режиму в СРСР, потребують правової оцінки, засудження і покарання. Є й інші причини для внесення змін до Конвенції. Її вузькі рамки не відповідають бурхливим подіям другої половини ХХ сторіччя. Нагадаємо, що підписання Конвенції в існуючому вигляді було компромісом західних держав з СРСР, представник якого наполягав на виключенні з переліку жертв «політичних груп». Майже одразу після ухвалення Конвенції науковці критикували її за це, а також за зосередженість на суто фізичному вимірі насильства.

Внутрішнє законодавство деяких країн пішло далі у визначенні геноциду. Так, кримінальний кодекс Франції 1991 року до груп, перерахованих у Конвенції, додає *«групу, визначену на підставі будь-якого іншого нормативного критерію»*³¹. У зв'язку з цим доречно згадати висловлювання автора Конвенції Рафаїла Лемкіна, який незадоволю до її ухвалення зауважив, що *«взагалі кажучи, геноцид необов'язково означає негайне знищення цілої нації, виключно коли здійснені масові вбивства усіх представників народу. Цей термін скоріше позначає продуманий план різних дій, спрямованих на знищення суттєвих основ життя національних груп з метою зникнення цих груп як таких»*³².

Інший підхід до здійснення правової кваліфікації Голодомору 1932–1933 років полягає у заснуванні спеціального Міжнародного трибуналу для правової кваліфікації голоду 1931–1933 рр. як злочину тоталітарного режиму СРСР (за аналогією з Міжнародним Нюрнберзьким трибуналом 1945 року, Міжнародним трибуналом для колишньої Югославії 1993 року та Міжнародним трибуналом по Руанді 1994 року). Цей підхід видається більш реалістичним, ніж внесення змін до Конвенції 1948 року. Створення Міжнародного трибуналу для правової кваліфікації голоду 1931–1933 рр. як злочину комуністичного режиму СРСР може бути ухвалене рішенням міждержавних організацій — ООН, Радою Європи, ОБСЄ.

Міжнародний трибунал, якби його було створено, мав би використати результати Комісії Конгресу США під керівництвом Джеймса Мейса із дослідження голоду 1932–1933 років в Україні, Міжнародної Комісії під керівництвом Джейкоба Сандберга з розслідуван-

---

³¹ Цит. за працею: *Портнов А.* Теорія геноциду перед викликом Голодомору // *Критика*, № 5, 2008. — С. 11–13.

³² *Raphael Lemkin's Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation — Analysis of Government — Proposals for Redress*, (Washington, D. C.: Carnegie Endowment for International Peace, 1944), p. 79–95.

<http://www.preventgenocide.org/lemkin/AxisRule1944-1.htm>

ня злочинів голоду 1932–1933 років на Україні, архівні документи та свідчення жертв та свідків Голодомору, зібрані за часи української незалежності.

Слід особливо підкреслити при цьому, що, хоча Російська Федерація є правонаступницею СРСР, Російська держава не є відповідальною за злочини тоталітарного комуністичного режиму СРСР. Вони не входять до переліку прав і обов'язків, які Російська Федерація унаслідувала від СРСР. Не можна вчинити позов про відшкодування збитків неіснуючій державі. Крім того, російський народ був жертвою цих злочинів поряд з українським, казахським та іншими народами та соціальними й політичними групами і має так само кваліфікувати голод, колективізацію, знищення цілих соціальних груп — дворянства, козацтва тощо, як й інші народи колишнього СРСР. Зло повинне бути назване і покаране.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Смерть близько 150 тисяч людей від голоду в Україні в період січня-жовтня 1932 р. сталася внаслідок злочину проти людяності, організованого партійно-радянським керівництвом СРСР. Цей висновок стосується всіх померлих від голоду на території СРСР в цей період.

2. Смерть мільйонів людей в Україні від голоду і політичних репресій в період від листопаду 1932 р. до серпня 1933 р. відповідає поняттю злочину геноциду, передбаченого Конвенцією ООН від 9 грудня 1948 року «Про попередження злочину геноциду та покарання за нього», передусім пункту «с» статті II *«навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її»*.

3. Смерть сотень тисяч людей на Кубані від голоду і політичних репресій в період від листопаду 1932 р. до серпня 1933 р. відповідає поняттю злочину геноциду, передбаченому Конвенцією ООН від 9 грудня 1948 року в частині пункту «с» *«навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її»* та пункту «е» *«насильницька передача дітей з однієї людської групи до іншої»* статті II.

4. Голодомор став наслідком умисних системних дій тоталітарного радянського режиму, що знайшло історичне та документальне підтвердження, спрямованих на *«знищення українського народу як політичного фактора і як соціального організма»* (Джеймс Мейс).

5. Жахливі наслідки Голодомору 1932–1933 років потребують правової кваліфікації Голодомору як злочину тоталітарного комуністичного режиму СРСР.

6. Можливість застосування Конвенції ООН «Про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» 1948 року для правової кваліфікації Голодомору 1932–1933 років в Україні як злочину геноциду доводиться одніми дослідниками і заперечується іншими. На думку автора, така кваліфікація буде коректною, якщо змінити статтю 58 Конститу-

ції України відповідно до статті 7 Європейської конвенції захисту прав людини та основоположних свобод 1950 року.

7. Для встановлення правової кваліфікації Голодомору як злочину пропонується також утворити Міжнародний трибунал для правової кваліфікації голоду 1931–1933 рр. як злочину тоталітарного режиму СРСР. Рішення про створення такого трибуналу могло би бути ухвалене міждержавними організаціями — ООН, Радою Європи, ОБСЄ.

КОРОТКИЙ ОПИС ІСТОРИЧНИХ ФАКТІВ 1930–1933 РОКІВ

ВРОЖАЙ 1930 РОКУ

1. План хлібозаготівель на 1930 рік для України встановили в квітні 1930 р. у розмірі 440 млн. пудів (при тому, що очікування Укрзерноцентру на врожай склали 425–430 млн. пудів), а в вересні збільшили до 490 млн. пудів. У жовтні ЦК КП(б)У домігся зменшення плану до 472 млн. пудів. Але і цей план не можна було виконати, бо на селі вже не було резервів хліба. 27 січня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) констатувало заборгованість в обсязі 34 млн. пудів. Сталін зменшив заборгованість до 25 млн. пудів і зобов'язав ЦК КП(б)У оголосити лютий місяцем ударних хлібозаготівель і виконати план³³.

2. Почали сіяти, а план минулого року все ще не вдавалося виконати. На початку травня В. Молотов повідомив, що план урожаю 1930 року повертається до попередньої цифри 490 млн. пудів («підхльостування»). Керівництво республіки було змушене почати знову заготівельну кампанію щодо минулорічного хлібу. Після вивезення всіх запасів Україна виконала попередній варіант плану, який у лютому 1931 р. здавався недосяжним. До 1 червня 1931 р. у селянському секторі (колгоспи та одноосібники) було зібрано 393 млн. пудів з урожаю 1930 року, а загалом по республіці — 477 млн. пудів. Це становило на 167 млн. пудів більше, ніж було зібрано в 1929 р.³⁴

ВРОЖАЙ 1931 РОКУ. ПЕРША ХВИЛЯ ГОЛОДУ

3. У плані заготівель на 1931 рік до України висунули ще більші вимоги. Селянському сектору встановили план у 434 млн. пудів, тобто

---

³³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 394.

³⁴ С. В. Кульчицький. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — Київ: Наш час, 2008. — С. 186.

на 41 млн. пудів більше від фактично зданого хліба в 1930 році. Загальний план заготівель визначався в 510 млн. пудів. На кінець 1931 року цей план був виконаний тільки на 79%.³⁵ До Харкова був відряджений В. Молотов для посилення хлібозаготівель. Як показують звіти партійних керівників, «посилення» згідно з директивами В. Молотова і постановою ЦК КП(б)У від 29 грудня 1931 р. вилитося в обшуки місцевим активом з метою вилучення «розбазареного, розкраденого в колгоспах хліба». До виконання плану колгоспники не могли отримувати хліб на трудодні, тому хліб, знайдений у селян, апіорі вважався розбазареним або розкраденим.³⁶ Але хліб вилучали незалежно від того, чи виконали колгоспи свої зобов'язання перед державою. Проте план заготівель виконати було все одне неможливо. Станом на 25 червня 1932 року план було виконано тільки на 86.3%.³⁷

4. Внаслідок вилучення хлібу в першій половині 1932 року почалося голодування, яке в деяких районах переросло в справжній голод. Подібна картина спостерігалася й в інших хлібовиробних регіонах СРСР, але в Україні голод був більш масовим, оскільки вона, маючи завищений план, гірше його виконувала, тому і тиск був значно сильнішим. Голод забрав життя 144 тисяч людей³⁸. Більший масштаб він мав у 1931–1932 рр. тільки у Казахстані — там від голоду загинули сотні тисяч людей.

5. Велика кількість селян у пошуках продовольства покинули свої села. Станом на середину липня 1932 р. за даними ОДПУ з окремих сільських районів України виїхало до половини населення. 21 район покинуло 116 тис. селян³⁹. Якщо екстраполювати цю цифру на загальну кількість районів — 484 — то отримаємо орієнтовну чисельність біженців від голоду — близько 2 млн. 700 тис. селян. Така міграція населення викликала роздратування у партійних лідерів СРСР, але в той час вони ще не перешкоджали масовим виїздам для придбання продуктів харчування.

6. Наведемо свідчення про стан голодуючого села. У квітні 1932 р. до Зінов'євського району (нині Кіровоградська область) приїхав заступник наркома землеробства СРСР А. Гриневич з метою ознайомлення на місці с ходом сіви. У доповідній записці наркомові Я. Яковлеву він

---

³⁵ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 227.

³⁶ Там само. — С. 239–240.

³⁷ С. В. Кульчицький. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид... — С. 195.

³⁸ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 503.

³⁹ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 420.

повідомляв, що район колективізований на 98%, з 1 січня його покинуло 28.3 тис. селян, в тому числі всі кваліфіковані трактористи (загальне населення району — близько 100 тис. осіб). Ті, хто залишився, — здебільшого голодують, хліб у колгоспників вичерпався ще в березні, є випадки опухання від голоду. В районі організовано кілька десятків харчувальних пунктів для дітей колгоспників. Ті, хто працює в полі, мають державну допомогу у вигляді 200 г хліба щоденно, трактористи — 400 г. Запас продовольства для надання харчової допомоги населенню в районних організаціях вичерпується 5 травня. Продуктивні сили району підірвані настільки, що він не впорається із жнивими без допомоги фуражем для худоби і продовольством для колгоспників, без закупівлі додаткової тягової сили, без поставки тракторів і вантажних автомашин⁴⁰.

7. Турбуючись про долю врожаю 1932 р., держава почала надавати допомогу голодуючому внаслідок її політики селу у вигляді насіння, фуражного і продовольчого зерна. 6 березня 1932 р. була припинена хлібозаготівельна кампанія. В кінці квітня повернули з портів 15 тис. т кукурудзи і 2 тис. т пшениці, які вже мали експортувати. В Китаї, Персії та Канаді для потреб Комітету заготівель було закуплено 9.5 млн. пудів зерна.⁴¹ Наприкінці травня 1932 р. голодуючі почали одержувати сушену рибу, крупи, тюльку та інші продукти. Проте Сталін вважав, що «Україні дали більше, ніж належить» (з листа Л. Кагановичу від 15 червня)⁴². 20 червня 1932 р. було прийняте рішення політбюро ЦК ВКП(б) про припинення завою хлібу в Україні⁴³.

8. Роздратована реакція Сталіна і рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 20 червня суперечили висновкам, які містилися в листах Г. Петровського і В. Чубаря Молотову і Сталіну про їхні враження від поїздки по районах республіки. Обидва листи надійшли в Кремль з однаковою датою — 10 червня.⁴⁴ Григорій Петровський писав, що ЦК КП(б)У винен у тому, що беззастережно погодився на нереальний для республіки план заготівель у 510 млн. пудів зернових. Його реалізація мала наслідком голодування, і багато сіл охоплено голодом досі. Петровський попереджав, що до нового врожаю залишається місяць або півтора, і за цей час голод посилюватиметься, якщо держава не надасть селу до-

⁴⁰ С. В. Кульчицький. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид... — С. 200.

⁴¹ Трагедия советской деревни... — Т. 3. — С. 362–363, 365.

⁴² Голод 1932–1933 років на Україні. Документи і матеріали. — К.: 2007. — С. 206

⁴³ Там само. — С. 213.

⁴⁴ Там само. — С. 205.

даткову продовольчу допомогу. Влас Чубар у своєму листі вказував, що на початок червня щонайменше 100 районів потребують проддопомоги (замість 61 на початок травня). Через тяжке становище цих районів посівна кампанія виконувалася незадовільно. Чубар просив про надання республіці допомоги в обсязі не менш 1 млн. пудів продовольчих культур. Він пропонував відмовитися від кількісного збільшення завдань і ґрунтуватися на якісних показниках.

9. Сталін відреагував на листи Чубаря й Петровського в листі Кагановичу від 15 червня таким чином: *«Перший розводить «самокритику» — щоби одержати з Москви нові мільйони пудів хліба, другий зображає святенника, який віддав себе в жертву «директиві ЦК ВКП», — щоби добитися скорочення плану заготівель. Неприйнятним є ані перше, ані друге»*⁴⁵. Українське село у 1932 р. знову чекали нереальний план і нові хвилі голоду.

ВРОЖАЙ 1932 РОКУ. ДРУГА ХВИЛЯ ГОЛОДУ

10. Новий план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. для України затвердили 6 липня на III Всеукраїнській партійній конференції у розмірі 356 млн. пудів, на 40 млн. пудів менше, ніж з урожаю 1931 р. Проте й цей план був завеликим для знесиленого сільського господарства республіки. Політбюро ЦК КП(б)У напередодні конференції висунуло вимогу Молотову і Кагановичу, яких Сталін відрядив до Харкова, зменшити план. Проте дарма українські комуністи намагалися на конференції вплинути на Молотова і Кагановича. Хоча Микола Скрипник прямо говорив, що в селах України вже забрано все, що тільки можна забрати, Молотов і Каганович заявили, що «ніяких поступок чи вагань у виконанні завдань, поставлених партією і радянським урядом перед Україною, не буде»,⁴⁶ а партійні сили мусять мобілізуватися для боротьби з втратами та розбазарюванням хліба⁴⁷. Врешті решт українське партійне керівництво здалося, план був затверджений.

11. У липні 1932 р. було заготовлено 2 млн. пудів хліба з нового врожаю (у липні 1931 року — 16.4 млн. пудів). Керівництво ВКП(б) було переконано, що селяни розкрадають хліб. Тому за ініціативою Сталіна 7 серпня 1932 року ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про охорону майна

⁴⁵ Голод 1932–1933 років на Україні. Документи і матеріали. — К.: 2007. — С. 206.

⁴⁶ «Правда», 14 липня 1932 р.

⁴⁷ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 205.

державних підприємств, колгоспів та кооперативів та зміцнення соціалістичної власності», яка отримала народну назву «закону про 5 колосків». За розкрадання колгоспного і кооперативного майна запроваджувався розстріл із конфіскацією всього майна. За «пом'якшуючих обставин» розстріл замінювався на термін не нижче 10 років.

12. Після публікації цієї постанови редакція «Правди» разом з українським компартійно-місцевим апаратом організувала грандіозний двотижневий рейд, спрямований на боротьбу з крадіжками зерна, в якому взяли участь 100 тис. «ударників преси». Вони шукали «підземне пшеничне місто», але безрезультатно⁴⁸. Сталін зрозумів, що примусив українське керівництво взяти до виконання явно нереальний план хлібозаготівель. 24 липня у листі до Кагановича і Молотова він писав, що настанова на безумовне виконання плану правильна, але доведеться зробити виняток для «особливо постраждалих районів України». Але оголошувати про зниження плану він волів пізніше, «щоб сівба озимини пройшла більш жваво»⁴⁹. А селяни не бажали працювати в колгоспах, справедливо вважаючи, що вони знову нічого не отримають за трудові.

13. У третьому кварталі 1932 року українське село продовжувало голодувати. Про це свідчить, зокрема, статистика смертності, зафіксована місцевими ЗАГСами. За період від березня до червня вони зафіксували 195 411 померлих, а за липень-жовтень — 191 105 померлих⁵⁰. Щоб врятуватися від голоду, колгоспники йшли на такі заходи, як розкриття мишачих нор. Так, селяни в колгоспі «Перемога» Барвінківського району Харківської області ціною надлюдської праці розкрили мишачі нори на площі 120 га. Завдяки цьому вони отримали 17 центнерів доброякісного зерна, в кожній норі було від 2 до 6 кг пшениці⁵¹.

14. Серпнева «атака» на українське село дала державі 47 млн. пудів хліба, у вересні вичавили ще 59 млн. Станом на 5 жовтня з 23 270 колгоспів лише 1 403 виконали план хлібозаготівель. Після кадрової перестановки в українському місцевому керівництві і пленуму ЦК КП(б)У 12 жовтня 1932 р. уся республіканська партійна організація була мобілізована на збір врожаю. Проте станом на 25 жовтня річний план хлібозаготівель був виконаний лише на 39%⁵².

⁴⁸ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». — С. 212.

⁴⁹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. — С. 241–242.

⁵⁰ Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид... — С. 399.

⁵¹ Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. — К.: 1989. — С. 32.

⁵² Голод 1932–1933 років на Україні. Документи і матеріали. — К.: 2007. — С. 356.

15. Не бажаючи визнати крах політики «першої заповіді» і «підхлюстування», Сталін усю відповідальність за провал хлібозаготівель поклав на селян. Він вважав, що за умов застосування сили врожай можна зібрати. Для цього він вирішив відрядити до основних хлібовиробних регіонів країни спеціальні комісії з надзвичайними повноваженнями. 22 жовтня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення відрядити до УСРР на дві декади комісію Молотова, до Північнокавказького краю — комісію Кагановича. Наприкінці жовтня комісії виїхали до місця призначення.

ДІЇ КОМІСІЇ МОЛОТОВА

16. 29 жовтня 1932 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У спільно з першими секретарями обкомів партії комісія повідомила про згоду Кремля на зменшення плану. 30 жовтня було прийнято остаточне планове завдання по областях, секторах і зернових культурах. УСРР мала дати 282 млн. пудів зерна: колгоспи — 224.1 млн., односібники — 36.9 млн., радгоспи — 21 млн. пудів. Водночас Молотов домігся прийняття директиви ЦК КП(б)У щодо посилення допомоги органами юстиції хлібозаготівлям. Суди зобов'язували розглядати цю категорію справ поза чергою і на виїзних сесіях із застосуванням суворих репресій⁵³.

17. 5 листопада Хатаевич і Молотов надіслали секретарям обкомів КП(б)У телеграму такого змісту: *«У повідомленнях обласних органів ОДПУ є багато відомостей про розкрадання, злочинне розбарювання і приховування колгоспного хліба за участю і під керівництвом правління колгоспів, і в тому числі деяких правлінців-комуністів, які являють собою насправді куркульську агентуру, що розкладає колгоспи. Незважаючи на це, Центральному Комітету КП(б)У невідомо, що роблять обкоми для боротьби з цими явищами. Відзначаючи неприпустиму бездіяльність судів і прокуратури і пасивність преси щодо відповідних конкретних фактів, ЦК КП(б)У категорично вимагає від обкомів негайних і рішучих заходів боротьби з цими явищами з обов'язковим і швидким проведенням судових репресій та нещадної розправи зі злочинними елементами у правліннях колгоспів на основі відомого декрету про охорону суспільної власності, з висвітленням цих фактів у пресі, винесенням рішень колгоспних зборів, що засуджують ці факти»*⁵⁴.

⁵³ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 528–529.

⁵⁴ Голод 1932–1933 років на Україні. Документи і матеріали. — К.: 2007. — С. 371–372.

18. 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У і 20 листопада РНК УСРР прийняли постанови з однаковою назвою «Про заходи до посилення хлібозаготівель», які підготувала комісія Молотова. Цими постановами ставилася вимога виконати план хлібозаготівель до 1 січня 1933 р. і створити насінневі фонди до 15 січня 1933 р. Заборонялося витрачати натуральні фонди, утворені в колгоспах, які не розрахувалися з державою. Райвиконкоми зобов'язувалися негайно перевірити ці фонди і призначити в артілях відповідальних за їхнє зберігання. Райвиконкомам було надане право зараховувати до фонду хлібозаготівель всі натуральні фонди колгоспів. Колгоспи-боржники, які видавали аванси за відпрацьовані трудові або для громадського харчування понад встановленої норми (15% від фактичного обмолоту), повинні були негайно організувати повернення «незаконно розданого хліба» з тим, щоб спрямувати його на виконання плану. Райвиконкомам доручалося організувати вилучення у колгоспів, одноосібників та робітників радгоспів хліба, розкраденого під час косовиці, обмолоту і перевезення. З метою придушення саботажу в управлінських ланках ставилася вимога притягати до суду бухгалтерів, рахівників, комірників, завгоспів тощо, які приховали хліб від обліку (на підставі постанови від 7 серпня 1932 р.) як розкрадачів державного та громадського майна⁵⁵.

19. У п. 9 Постанови РНК УСРР від 20 листопада вказувалося: *«До колгоспів, що пропустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель, застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як усупільненої худоби, так і худоби колгоспників»*⁵⁶. Партійна постанова дублювала цей пункт, додаючи до нього ще й таке: *«У колгоспах, які незадовільно виконують план хлібозаготівель, стосовно колгоспників, що мають посіви зерна на присадибних землях, повністю зарахувати все одержане ними з присадибних ділянок зерно в залік натуральної видачі на трудові з вилученням надлишку виданого хліба на виконання плану хлібозаготівель»*⁵⁷. Партійна постанова включала ще один пункт, якого не було в постанові урядовій: одноосібників, які не виконували хлібоздачу, дозволялося штрафувати встановленням додаткових завдань не тільки з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми, а й із картоплі (в розмірі річної норми здавання)⁵⁸.

⁵⁵ Колективізація і голод в Україні. 1929–1933. — С. 548–549.

⁵⁶ Голод 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. — К.: 2007. — С. 400.

⁵⁷ Там само. — С. 391.

⁵⁸ Там само. — С. 393.

20. При цьому партійна постанова наголошувала на тому, що хліб є і що виконанню плану заважають шкідники-комуністи і колишні петлюрівці: *«Оскільки у низці сільпарторганізацій, особливо в період хлібозаготівель, виявилася змичка цілих груп комуністів й окремих керівників партійних осередків з куркульством, петлюрівщиною і т. п., що на ділі перетворює такого роду комуністів й парторганізації в агентуру класового ворога і є наглядним доказом повного відриву цих осередків й комуністів від бідняцько-середняцьких колгоспних мас, ЦК й ЦКК КП(б)У постановляє негайно провести чистку низки сільських парторганізацій, які явно саботують виконання плану хлібозаготівель і підривають довіру до партії в рядах трудящих»*⁵⁹.

21. 21 листопада Молотов, Чубар, Строганов і Калманович звернулися до Сталіна з проханням надати ЦК КП(б)У в особі спецкомісії (генеральний секретар ЦК, голова ДПУ УСРР і представник Центральної контрольної комісії) на період хлібозаготівель право остаточного вирішення питань про застосування смертної кари. Спецкомісія ЦК КП(б)У мала раз на декаду звітувати перед ЦК ВКП(б) про рішення в таких справах⁶⁰.

22. Подібні комісії на обласному рівні у складі першого секретаря обкому, обл. КК, начальника обласного відділення ДПУ та обласного прокурора для прискорення репресій було створено відповідно до постанови політбюро ЦК КП(б)У від 5 грудня 1932 р. Суди мали розглядати справи не довше 4–5 діб під безпосереднім керівництвом і наглядом комісії⁶¹. Аналогічні «трійки» та ОСО були створені в обласних відділеннях ДПУ (наказ ДПУ УСРР від 11 грудня 1932 р.)⁶²

ГОЛОДОМОР 1932–1933 рр. В УКРАЇНІ

23. Для того, щоб змусити селян віддати хліб, партійна верхівка застосувала показове покарання: села, які тривалий час не могли розрахуватися з державою, — ставили на так звану «чорну дошку». Вперше цей вираз вжито в щоденнику Кагановича під час його поїздки на Кубань: йшлося про закриття всіх державних та кооперативних магазинів з вилученням усіх запасів, повну заборону торгівлі, колгоспної або приват-

⁵⁹ Голод 1932–1933 років на Україні. Документи і матеріали. — К.: 2007. — С. 392–393.

⁶⁰ Трагедия советской деревни. — Т. 3. — С. 548.

⁶¹ Голод 1932–1933 років на Україні. Документи і матеріали. — К.: 2007. — С. 443.

⁶² Там само. — С. 472.

ної, «чистку» від контрреволюційних і куркульських елементів та заборону виїзду з села⁶³. В Україні підтримали ідею і вже 6 грудня 1932 р. постановою ВУЦВК і РНК УСРР поставили на «чорну дошку» шість сіл, місцеві органи влади — до 400 сіл.

24. Незважаючи на надзвичайні заходи, темпи хлібозаготівель знижувалися. Як писав С. Косіор Сталіну 8 грудня 1932 р., обмолот скирт майже всюди закінчився, і тому українська парторганізація повинна перебудуватися «на виявлення прихованого, неправильно виданого і розкраденого хліба»⁶⁴. Відібрати у колгоспників та одноосібників хліб можна було обшуками і репресіями. Косіор вважав найкращим засобом репресії у вигляді «натурштрафів» («за корову і свиню тепер колгоспник і навіть одноосібник міцно тримаються») і позбавлення присадибної землі⁶⁵.

25. Невдоволений діями українських і кубанських керівників, Сталін піддав їх різкій критиці на засіданні політбюро ЦК 10 грудня 1932 р. 14 грудня опитуванням була прийнята таємна постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області», якою термін виконання плану хлібозаготівель в Україні було перенесено на кінець січня, а на Північному Кавказі — на 10–15 січня. В постанові стверджувалося, що внаслідок слабкої роботи партійного керівництва колишні куркулі, офіцери і петлюрівці просочилися в керівництво колгоспів, де вони намагаються організувати «контрреволюційний рух, саботаж хлібозаготівель, саботаж сіви». ЦК ВКП(б) та РНК СРСР зобов'язали «рішуче викоренити ці контрреволюційні елементи шляхом арештів, вміщення в концтабір на тривалий термін, не зупиняючись перед застосуванням вищої міри покарання відносно найбільш злісних з них». Постанова вказувала, що «найлютішими ворогами партії, робочого класу та колгоспного селянства є саботажники хлібозаготівель з партквитком в кишені» і зобов'язала «застосовувати суворі репресії, засудження на 5–10 р. ув'язнення до концтабору, а за певних умов — розстріл»⁶⁶.

26. Постанова ЦК від 14 грудня 1932 р. різко критикувала «українізацію». Стверджувалося, що вона проводилася «механічно, без врахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного добору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним

⁶³ Командири великого голоду. — С. 260.

⁶⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 282.

⁶⁵ Там само. — С. 284, 286.

⁶⁶ Голод 1932–1933 років на Україні. Документи і матеріали. — К.: 2007. — С. 476.

елементам, петлюрівцям та іншим створення своїх легальних прикриттів, своїх контрреволюційних осередків й організацій». ЦК КП(б)У та РНК пропонувалося «звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації... вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних та радянських організацій, ретельно добирати і виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації»⁶⁷. Постанова містила вказівку припинити українізацію на Північному Кавказі (детальніше див. пункти 46, 47, 48 нижче), а 15 грудня 1932 р. на адресу ЦК республіканських компартій, крайкомів і обкомів, голів раднаркомів, край- та облвиконкомів надійшла телеграма за підписом Сталіна та Молотова, яка переказувала ще одну таємну постанову ЦК від 15 грудня. Наказувалося негайно припинити українізацію в усіх місцях компактного проживання українців на всій території СРСР. Окрім Північного Кавказу (3.106 млн. українців) це були такі регіони, як Курська (1.3 млн.) та Воронежська обл. (1 млн.), Далекий Схід, Сибір, Туркестан (по 600 тис.).

27. Не сподіваючись на українських керівників, Сталін відрядив 18 грудня 1932 р. на Україну Л. Кагановича і П. Постишева з особливими повноваженнями для вжиття «усіх необхідних заходів організаційного та адміністративного порядку для виконання плану хлібозаготівель». Заступник голови ОДПУ СРСР В. Балицький був відряджений на Україну ще в кінці листопада 1932 р. 20 грудня 1932 р. під час засідання політбюро ЦК КП(б)У В. Балицький вказав, що з початку грудня через повальні обшуки виявлено 7 тис. ям і 100 прихованих амбарів, у яких знайдено 700 тис. пудів зерна⁶⁸, звідки випливало, що виконати план такими заходами не вдасться. Проте, Каганович вважав, що необхідно виявити в Україні «підземне пшеничне місто». 29 грудня він примусив ЦК КП(б)У прийняти рішення про вилучення всіх колгоспних фондів, включаючи насіннєві. У свою чергу, Чубар вважав недоліком хлібозаготівель те, що не стягують штрафи натурою⁶⁹.

28. На засіданні політбюро Балицький поінформував, що з середини липня до середини листопада 1932 р. за «хлібними» справами було заарештовано 11 тис. осіб, а з 15 листопада по 15 грудня — 16 тис. осіб, серед яких було 409 голів колгоспів і 107 голів райвиконкомів. «Трійка» винесла 108 смертних вироків, ще 100 справ перебуває на розгляді⁷⁰.

⁶⁷ Голод 1932–1933 років на Україні. Документи і матеріали. — К.: 2007. — С. 477.

⁶⁸ Командири великого голоду. — С. 316.

⁶⁹ Там само. — С. 317.

⁷⁰ Там само. — С. 316.

29. 1 січня 1933 року керівники УСРР одержали за підписом Сталіна таку телеграму.

«Повідомляється постанова ЦК від 1 січня 1933 р.: «Запропонувати ЦК КП(б)У і РНК УССР широко сповістити через сільради, колгоспи, колгоспників і трудящих одноосібників, що:

- а) ті з них, що добровільно здають державі раніше розкрадений і прихований від обліку хліб, не будуть підлягати репресіям;*
- б) до колгоспників, колгоспів та одноосібників, які вперто продовжують приховувати розкрадений і прихований від обліку хліб, будуть застосовуватися найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації і зміцнення суспільної соціалістичної власності).»⁷¹*

30. Телеграма примушувала селян здавати весь наявний хліб, а якщо вони цього не зроблять, їх очікують повальні обшуки з метою знайти «розкрадений та схований від обліку хліб». Якщо хліб знайдуть — покаранням за «законом про 5 колосків» буде смертна кара або не менше, як 10 років позбавлення волі, а якщо не знайдуть — натуральний штраф, тобто вилучення м'яса, в тому числі «живою» вагою, та картоплі.

31. На сьогоднішній день зібрані усні свідчення тих, хто вижив, багато з таких свідчень надруковано. Такі свідчення збігаються у фактах. Після телеграми вождя обшуки та вилучення хліба поєдналися в єдину репресивну акцію. Організовані бригади активістів вилучали у колгоспників та одноосібників не тільки хліб, м'ясо і картоплю, а й всі продукти харчування, які були — капусту, квашені буряки, жменю пшона — геть усе, а якщо знаходили вже приготовлену їжу — її знищували. Таким чином активісти самі рятувалися від голоду — частка знайденого залишалася їм. Тритомник Oral History Project on the Ukrainian Famine обсягом в 1734 стор., виданий Комісією Конгресу США із дослідження голоду 1932–1933 років в Україні під керівництвом Джеймса Мейса, переповнений подібними свідченнями з усіх регіонів країни.

32. Як і в 1932 році селяни намагалися виїхати в інші регіони СРСР, щоб здобути продукти харчування. Проте радянська держава організувала справжню блокаду, щоб перешкодити їм виїхати з України. 22 січня 1933 р. вийшла директива РНК СРСР і ЦК ВКП(б) про попередження масових виїздів голодуючих селян України та Кубані за продуктами.

---

⁷¹ Голод 1932–1933 років на Україні. Документи і матеріали. — К.: 2007. — С. 569.

Вона була складена особисто Сталіним. Наступного дня вийшов ідентичний директивний лист ЦК КП(б)У та Раднаркому УСРР за підписом Хатаєвича і Чубаря всім обкомам партії та облвиконкомам, в якому наголошувалося на неприпустимості масових виїздів колгоспників та одноосібників за межі України:

«За прикладом минулого року з деяких районів України почалися масові виїзди селян до Московської, Західної областей, ЦЧО, Білорусі «за хлібом». Мають місце випадки, коли села залишають майже всі одноосібники і частина колгоспників. Поза всяким сумнівом, подібні масові виїзди організовуються ворогами Радянської влади, есерами та агентами Польщі з метою агітації «через селян» в північних районах СРСР проти колгоспів, проти Радянської влади. В минулому році партійні, радянські та чекістські органи України прогавили цю контрреволюційну витівку ворогів Радянської влади. В цьому році повторення цієї помилки не повинно бути. ЦК КП(б)У і РНК УСРР пропонують:

1. *Негайно вжити в кожному районі рішучих заходів щодо недопущення масового виїзду одноосібників та колгоспників, виходячи з розісланої по лінії ДПУ директиви Балицького.*

2. *Перевірити роботу усіляких вербувальників робочої сили на вивіз за межі України, взяти її під суворий контроль з відстороненням від цієї роботи та усуненням усіх підозрілих контрреволюційних елементів.*

3. *Розвернути широку роз'яснювальну роботу серед колгоспників та одноосібників проти самовільних виїздів із залишенням хазяйства і застерегти їх, що у випадку виїзду в інші райони вони будуть там заарештовані.*

4. *Вжити заходів до припинення продажу квитків за межі України селянам, які не мають посвідчень РВК про право виїзду або промислових та будівельних, державних організацій про те, що вони завербовані на ті чи інші роботи за межі України. Відповідні вказівки дані по лінії Уп НКШС та транспортного ДПУ.*

5. *Повідомте не пізніше 6 години вечора 24 січня коротко про фактичний стан із масовим виїздом селян у вашій області.»⁷²*

33. На залізничних вокзалах створювалися оперативні заслони, оперманеврені групи і фільтраційні пункти. Чекісти, міліція і місцеві активісти контролювали ґрунтові шляхи. За даними ОДПУ упродовж 50 днів після появи директиви було затримано 219,5 тис селян, зокрема в УСРР — 38 тис., на Північному Кавказі — 47 тис., в ЦЧО — 44 тис., в Західній обл. — 5 тис., на залізницях — 65 тис. селян. З числа затриманих

⁷² Голод 1932–1933 років на Україні. Документи і матеріали. — К.: 2007. — С. 617.

186.5 тис. осіб було відправлено додому під конвоєм, майже 3 тис. за-суджено, а решта чекали суду або перебували під слідством у фільтраційних таборах⁷³.

34. Українські селяни, замучені безперервними обшуками, вилученням продуктів харчування, блокадою, масово голодували. Як свідчать ті, хто вижив, починаючи з лютого 1933 р. голод став жахливим. Якщо до січня вмирили десятками тисяч, то з лютого по травень — мільйонами. За довідкою ДПУ УСРР, за весь період з 1 грудня 1932 р. по 25 січня 1933 р. було виявлено 14 956 ям, 621 «чорна комора» і 1359 інших таємних сховищ, з яких вилучено 1 718.5 тис. пудів хліба⁷⁴.

35. 5 лютого постановою ЦК ВКП(б) заготовлі з урожаю 1932 року завершилися. УСРР в цілому виконала двічі знижений план на 83.5%. Загалом було заготовлено 4171.4 тис. т. зерна проти 7047.1 тис. т зерна з урожаю 1931 р. До 1 листопада було здано 136.1 млн. пудів, за листопад-січень 1933 р. — ще 87 млн. пудів зерна.

Як пише відомий німецький історик Герхард Зімон⁷⁵, *«Большевицьке керівництво заперечувало наявність голоду, і відкидало можливість проведення заходів допомоги як всередині країни, так і ззовні. Коли вісті про голод все-таки просочилися до Західної Європи і Північної Америки, то радянська дипломатія і пропаганда отримали вказівку подавати це як антирадянські наклепи, і відкидати будь-які пропозиції з підтримки голодних радянських сіл.*

Водночас не припинявся експорт збіжжя з Радянського Союзу, хоча й у де-що зменшених обсягах. 1931-го року Радянський Союз експортував 5,2 мільйонів тонн зерна, а в голодному 1933-му році — 1,7 мільйонів тонн. За вторговані гроші радянська влада купувала на Заході машини та інше промислове обладнання. Крім того, в голодних 1932-му і 1933-му роках державні зернові запаси в відвозилися у сховища, хоча і в менших обсягах.

За підрахунками від Майкла Ілмена (Michael Ellman) з Амстердамської економічної школи, одного з провідних експертів Великого Голодомору, лише експортованого збіжжя вистачило б на те, щоб упродовж року прогодувати 1,5 мільйона осіб. Якби сталінське керівництво дозволило провести національні і міжнародні допоміжні заходи й припинило б зерновий експорт, то без проблем можна було б прогодувати все населення країни, попри погані врожаї,

⁷³ Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид... — С. 310.

⁷⁴ Там само. — С. 299.

⁷⁵ Gerhard Simon. Die Große Hungersnot (Holodomor) in der Ukraine als Völkermord. Tatsachen und Kontroversen, the journal Europäische Rundschau, 1/2008, p. 83–90.

«якщо б забезпечення всього населення харчами була б найвищим пріоритетом для Сталіна». Але це не було його метою.»

36. У кінці січня 1932 р. в Україну знову був посланий П. Постишев для підготовки весняної сівби, що на тлі масового голоду та відсутності насіння було проблематичним. Ще 23 вересня 1932 р. за ініціативою Сталіна ЦК ВКП(б) та РНК СРСР ухвалив постанову, згідно з якою відхилялися всі пропозиції надати насінневу позичку, а радгоспи і колгоспи попереджалися, що вона не буде надаватися ані для озимого, ані для ярового посіву⁷⁶. Тому Постишев 4 лютого заявив, що насіння буде збиратися методами хлібозаготівель. Оскільки у голодних селян хліба не було, партійні керівники встановили нагороду за донос: кожний, хто вказував, де сусід ховає зерно, одержував від 10 до 15% виявленого зерна в якості премії. 17 лютого 1933 р. ці «заходи» були затверджені урядовою постановою⁷⁷.

37. У лютому керівництво республіки розпочало допомогу голодуючим, щоб забезпечити сівбу. 19 лютого 1933 р. Постишев отримав згоду Сталіна на розблокування державних запасів хліба обсягом 3 млн. пудів для продовольчої допомоги селянам. Проте масштаби голоду збільшувалися з кожним днем. Тому Постишев вирішив, що не варто годувати непрацюючих. У постанові ЦК КП(б)У від 31 березня 1933 року про хід підготовки до весняної сівби передбачалося: «Запропонувати Київському обкому здійснити наступні заходи у справі організації продовольчої допомоги нужденним колгоспникам та односібникам: ... б) розділити всіх госпіталізованих на хворих та одужуючих, значно поліпшити харчування останніх із тим, щоб якомога швидше випустити їх на роботу»⁷⁸. Селян поділили на тих, хто міг заробляти трудодні, і знесилених голодом, хто не міг працювати. Перші виживали, другі — гинули. Такою була «благодійна» державна допомога.

38. Смертність у першій половині 1933 р. зростала щомісяця. І хоча робота ЗАГСів в цей час була частково паралізована, з березня по серпень 1933 р. вони зареєстрували сотні тисяч померлих⁷⁹. Загалом у 1933 році ЗАГСи зареєстрували в сільській місцевості 1678 тис. смертних випадків, 1552 тис серед померлих становили українці. Ця статистика, однак, залишається неповною.⁸⁰

⁷⁶ С. В. Кульчицький. 1933: трагедія голоду. — С. 41.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Голод 1932–1933 років на Україні. Документи і матеріали. — К.: 2007. — С. 802.

⁷⁹ Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид... — С. 340.

⁸⁰ Кульчицький С. В. Почему он нас уничтожал? — С. 154.

39. На тлі масового голоду на селі в 1933 Павло Постишев почав наступ на українську інтелігенцію і українську компартію. 1933 рік став роком політичних репресій. Приховати голод і смерть мільйонів людей було неможливо, тому влада намагалася відвести від себе звинувачення, перекинувши їх на «шкідників» — фахівців сільського господарства. У 1933 р. Сталін обвинуватив професорів-аграрників у тому, що вони спеціально «прищеплюють худобі в колгоспах і радгоспах чуму, сибірку, сприяють поширенню менінгіту серед коней та ін.» У березні 1933 р. колегія ОДПУ СРСР розглянула («за списком») справу 75 службовців наркоматів землеробства і радгоспів України, Білорусі та Північного Кавказу. На розгляд справи щодо 75 осіб витратили менше доби. За вироком 35 осіб було розстріляно. Справжній погром було вчинено у харківському сільськогосподарському та зоотехнічному інститутах. Науково-дослідні установи та університети України втратили близько 270 професорів і викладачів.

40. На початку 1933 року почалося фабрикування «Української військової організації», до якої «підключили» трьох письменників — Олесь Досвітнього, Сергія Пилипенка та Остапа Вишню. Перший в Україні позасудовий і закритий «терористичний» процес відбувся в Харкові 3 березня 1934 року. Досвітній, Пилипенко і Вишня обвинувачувалися у підготовці вбивства Постишева, Чубаря і Балицького. Тільки Остап Вишня був «помилуваний» — отримав десять років таборів. Дев'ятьох обвинувачуваних у справі УВО (не завершений, всього було заарештовано 148 осіб) розстріляли. Були сфабриковані також справи «Польської організації військової» (ПОВ) та «Блоку українських націоналістичних партій».

41. У кінці лютого 1933 р. розпочалася кампанія проти Миколи Скрипника і підтримуючих його комуністів. Скрипник був усунений з посади міністра освіти. Все, що було в Україні пов'язане з літературним відродженням, впровадженням літературних мовних стандартів, створенням нових словників, розвитком театру, історичними дослідженнями, українізацією школи — отримало тавро «скрипниківщини», стало об'єктом політичних репресій, які не переривалися протягом 1933–1934 рр. Були масово репресовані як буржуазні націоналісти люди, які проводили українізацію, — від сільського вчителя до академіка. 13 травня 1933 р. покінчив життя самогубством відомий письменник Микола Хвильовий. У червні 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У Постишев звинуватив Скрипника і його націоналістичний «ухил» у всіх «труднощах попереднього року», звинуватив його у приховуванні у наркоматі

освіти «ухильників, шкідників, контрреволюціонерів»⁸¹. Не витримавши цькування, 7 липня 1932 р. Скрипник покінчив життя самогубством. З його смертю з українізацією і «націонал-комунізмом» в цілому було покінчено (КП(б)У була переполовинена, а політбюро ЦК під час Великого Терору 1937–1938 рр. знищене у повному складі). Був заарештований також інший провідник українізації — нарком освіти Олександр Шумський та десятки комуністів, з ним пов'язаних. 5 вересня 1933 р. Шумського засудили на 10 років виправно-трудових робіт. У листопаді 1933 р. заарештували головного режисера театру «Березіль» Леся Курбаса. У 1934 році були затавровані як «буржуазні націоналісти» й «терористи» першокласні письменники, які склали явище, що отримало потім назву «розстріляного відродження». Загалом ОДПУ в Україні було заарештовано у 1932–1933 роках 199 тисяч осіб (проти 119 тисяч у 1929–1931 рр. і 71 тисячі у 1934–1936 рр.) Так смерть від голоду змикалася з репресіями проти національної української культурної, інтелектуальної, творчої та політичної еліти.

ГОЛОДОМОР 1932–1933 НА КУБАНІ

42. Україна серед усіх хлібовиробних районів отримала найбільш напружений план хлібозаготівель у 1931–1932 рр., в свою чергу, планові показники заготівлі хлібу на Кубані у 1931–1932 роках перевищували показники інших 10 округів Північнокавказького краю. Саме тому сільське населення Кубані та України найгірше виконувало план хлібозаготівель і стало об'єктом особливих зусиль партійно-державної верхівки СРСР, спрямованих на викачування хліба. Як зазначалося в проекті постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 29 жовтня 1932 р. щодо комісії на чолі з Кагановичем, *«основне завдання означеної групи товаришів — виробити і провести заходи зі зламу саботажу сівби та хлібозаготівель, організованого контрреволюційними куркульськими елементами на Кубані»*⁸².

43. Комісія Кагановича одразу запровадила каральні заходи. Постановою бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) від 4 листопада 1932 р. три станиці були занесені на «чорну дошку», а населення попередили, що, якщо воно буде продовжувати саботувати сівбу і за-

---

⁸¹ Джеймс Мейс. Політичні причини Голодомору в Україні (1932–1933 рр.). Український історичний журнал, № 1, 1995. Доступно в Інтернеті за адресою: <http://maidan.org.ua/n/lib/1044901106>

⁸² Командири великого голоду. — С. 250.

готовку хлібу, то усіх буде вислано на Північ. Натомість станиці заселять старанними колгоспниками, які працюють в умовах малоземелля і на незручних землях в інших краях. Постанова передбачала заходи, аналогічні заходам, вказаним в постанові ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р.: посилення боротьби з саботажниками, особливо з партквітками в кишені, вилучення раніше розданого за трудовні хліба і введення натуральних штрафів.

44. Погроза Кагановича була виконана: з 4-х великих станиць — Полтавської, Медведовської, Урупської та Уманської — на Північ країни було вислано 51.6 тис. осіб, з інших станиць — не менше 10 тисяч. Їхнє майно і худобу залишили для тих «старанних колгоспників», які мали заселити ці станиці. Фактично що мешканців зазначених станиць, вже замучених голодом, депортували на вірну смерть.

45. Ті, хто відмовлявся грабувати селян і козаків, сам потрапляв під машину репресій. Ще до приїзду комісії Кагановича ОДПУ заарештувало 5 тис. комуністів Кубані, в цілому по краю — 15 тисяч. 4 листопада 1932 р. було прийняте рішення Північнокавказького крайкому — про чистку парторганізацій краю, насамперед Кубані. Впродовж листопада-грудня 1932 р. і в 1933 р. в краї було виключено з партії близько 40 тис. осіб, ще близько 30 тис. членів партії втекли за межі краю⁸³.

46. Кубанців спіткала та ж сама доля, що й українських селян — повальні обшуки, вилучення продовольства, а після 22 січня 1933 р. — блокада, неможливість виїхати в пошуках продуктів харчування. До цього додалася дискримінація за етнічною ознакою. П. 7 постанови ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. вказував, що *«легковажна, не пов'язана з культурними інтересами населення, не більшовицька «українізація» майже половини районів Північного Кавказу за цілковитою відсутністю контролю над українізацією школи та преси з боку крайових органів, дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації опору заходам і завданням Радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реемігрантів-козаків, учасників Кубанської ради і т. д.»*⁸⁴.

47. «З метою розгрому опору хлібозаготівлям куркульських елементів та їхніх «партійних» та безпартійних прислужників» ЦК і РНК СРСР серед іншого постановило *«негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українізованих» районів,*

⁸³ Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид... — С. 293.

⁸⁴ Голод 1932–1933 років на Україні. Документи і матеріали. — К.: 2007. — С. 476.

а також усі газети та журнали, що видаються, з української мови на російську мову як більш зрозумілу для кубанців, підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову. ЦК та РНК зобов'язують крайком і крайвиконком терміново перевірити і покращити склад працівників шкіл в «українізованих» районах»⁸⁵.

48. Наслідком стало повне знищення майже усіх етнічно-культурних форм існування українців на Північному Кавказі: закриття українських шкіл, газет, журналів, інших українських культурних інституцій. До фізичних страждань від голоду на Кубані додалися і страждання моральні, викликані образою честі і гідності мешканців Кубані — етнічних українців, які складали більше двох третин населення Кубані.

---

⁸⁵ Голод 1932–1933 років на Україні. Документи і матеріали. — К.: 2007. — С. 477.

ЗМІСТ

Визначення злочину проти людяності і злочину геноциду	3
Резюме історичних фактів	5
Смерть від голоду в період січень-жовтень 1932 р. — злочин проти людяності	7
Голодомор 1932–1933 років — злочин геноциду	9
Об'єкт злочину геноциду	9
Склад злочину геноциду	11
Мотив злочину	14
Умисел	17
Суб'єкт вчинення злочину	20
Наслідки Голодомору 1932–1933 років	22
Можливості для правової кваліфікації Голодомору 1932–1933 років як геноциду	24
Загальні висновки	31

Додаток

Короткий опис історичних фактів 1930–1933 років	33
Врожай 1930 року	33
Врожай 1931 року. Перша хвиля голоду	33
Врожай 1932 року. Друга хвиля голоду	36
Дії комісії Молотова	38
Голодомор 1932–1933 рр. в Україні	40
Голодомор 1932–1933 на Кубані	48

Наукове видання

Євген ЗАХАРОВ

**ЧИ МОЖНА
КВАЛІФІКУВАТИ ГОЛОДОМОР
1932–1933 РОКІВ В УКРАЇНІ ТА НА КУБАНІ
ЯК ГЕНОЦИД?**

Видання друге,
виправлене та доповнене

ISBN 617-7266-14-2

Відповідальний за випуск *Євген Захаров*
Редактор *Всеволод Речицький*
Комп'ютерна верстка *Олег Мірошниченко*

Підписано до друку 26.01.2015
Формат 60×84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура PT Serif
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 2,92. Умов. фарб.-від. 3,16
Умов.-вид. арк. 3,22. Наклад 2000 прим.

ГО «Харківська правозахисна група»
61002, Харків, а/с 10430
<http://khp.org>
<http://library.khpg.org>

ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПРАВА ЛЮДИНИ»
61002, Харків, вул. Дарвіна, 7, кв. 35
Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
серія ДК № 4783 від 23.10.2014 р.